

ТАР-НЫҢ 80 ЧЫЛЫНГА

ТР-нің Чыңгыз 2001 чылдың февраль 27-де № 221 доктаалын езууга ТАР-ның тургустунганын 80 чыл оюнун байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле оргкомитетти тургускан.

2001 чылдың август айда Тыва Республиканың хой национал улустары Тыва Арат Республиканын тургустунганын 80 чыл оюн демдеглээр.

Бо болушкунун төөгүлүгү ужуз-дузанын барымдаалааш, ТАР-ның тургустунганын 80 чыл оюн белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитетти ТР-нің Чыңгыз тургускан болгаш оон составын бадылаан. Оргкомитеттин даргазына ТР-нин оралакчы-президентизи А.А.Мельниковту, оон оралакчыларына Тыва Республиканын Чыңгыз-Д.Ондарны, В.М.Оюну томулаан. Оргкомитеттин кежигүннере ТР-нин сайыттарын, комитет даргаларын, еске-даа албан-дужаалдыг кижилерин кирген.

ТАР-ның тургустунганын 80 чыл оюнун байырлалын белеткээр болгаш эрттирер

Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алыр талазы-биле Тыва Республиканың референдум эрттирер дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИН) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың конститушун тургузуунун үндезини болур улусчу эрге-чагырганы хажыдып болбазын хүлээп көрбүшөөн, Тыва Республикага эрге-чагырганың чедиркизи болгаш үндезини болза, оон хой националдыг чону бооп турарын угаап билдишөөн, а ол ышкаш республиканың күрүнө амьдыралының он чууга айтырыгларын дорт шийтирлээринге хамаатыларын эргелерин боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Конституциязын 63 чүүлүнүн бирги кезээниң 23 пунктунун, "Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелеринин кол магадылдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоолунун 16, 46 чүүлдеринге, "Тыва Республикага референдум дугайында" Тыва Республиканың Хоолузуна 3, 8, 11, 12 чүүлдеринге үндезилээш, ону удуртулга болдурбушаан, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизин) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алыр дугайында айтырыгын кирибишаан, Тыва Республикага референдум эрттирер дугайында Тыва Республиканың Президентизинин саналын хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Конституция телевилелин талазы-биле Тыва Республиканың референдумун 2001 чылдың май 6-да эрттирер.

3. Тыва Республиканың референдумунга "Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алыр дугайында айтырыгын кирибишаан, Тыва Республикага референдум эрттирер дугайында Тыва Республиканың Президентизинин саналын хүлээп алыр."

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизин) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2001 чылдың февраль 28
№ 975.

циязын хүлээп алыр силер бе?" деп айтырыгын кириер. Тыва Республиканың Конституциязын телевилелин "Шын" болгаш "Тувинская правда" солунарына парлаар.

4. Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиясы Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоолуудулгаларына дүүштүр Тыва Республикага референдуму белеткээрин болгаш эрттирерин хандырар.

5. Тыва Республиканың Чыңгыз амгы күштүгү хоолуудулгада доктаатканын езууга Тыва Республикага референдуму белеткээрин болгаш эрттирерин акшаландырарын хандырар.

6. "Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелеринин кол магадылдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоолунун 61 чүүлүнүн 1 пунктунга үндезилээш, Тыва Республиканың референдумунга Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алган таварылгада, ол ону албан езуу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүгү болур.

7. Бо доктаал ону албан езуу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүгү болур.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 26-27 (16331-16332) ■ 2001 чылдың март 3, суббота ■ Ат салган шагы 06.30 ■ Садар өртээ 3 рубль.

ЯНЗЫ-БҮРҮ МЕДЭЭЛЕР

Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алыр талазы-биле ТР-нің референдумун эрттирер дугайында айтырыг талазы-биле ТР-нің Дээди Хуралының депутаттарының бадылаашкынының ТҮҮННЭЛДЕРИ

1. Кара-оол Ш. В. — бадылаан
2. Ушкалов В. А. — бадылаан
3. Артык-оол А. С. — бадылаан
4. Давза К. Т. — бадылаан
5. Доржукай М. К. — бадылаан
6. Донгак Д. К. — бадылаан
7. Дубровский Н. Г. — бадылаан
8. Иргит В. Н. — бадылаан
9. Кара-оол Ю. В. — бадылаан
10. Куулар Т. Б. — бадылаан
11. Куулар А. Н. — бадылаан
12. Монгуш Д. Д. — бадылаан
13. Монгуш Р. С. — бадылаан
14. Монгуш Б. С. — бадылаан
15. Монгуш Х. Д. — бадылаан
16. Манчин Э. М. — удур бадылаан
17. Ооржак А. Д. — бадылаан
18. Ооржак В. Б. — бадылаан
19. Ооржак М. Ч. — бадылаан
20. Орус-оол В. С. — бадылаан
21. Сагды Ч. Т. — бадылаан
22. Санаа С. С. — бадылаан
23. Санчай В. М. — бадылаан
24. Шишин Г. Ч. — бадылаан.

Школачылар олимпиадазы

БЫЖЫГ БИЛИГИГ БОЛУНАР

Чоскта чаа Кызыл хоорайның № 12 школазынга хоорайның тыва дыл башкыларының ээлчеглиг методиктиг каттыкшышчылы болуп эрткен. Бо удаада аңаа школачыларын аразынга тыва дылга олимпиадазы эрттирген.

Тыва дылга вариант аайы-биле хоорайның тус-тус школаларындан келген өөреникчилер доктарының фонетиктиг, синтаксис-морфологтук сайгарылгазынга, доктама демдек аттарын аңгылап тайылбырлаарына, сестерин тургузуун, чугаа кезээниң аайы-биле сайгарар дээр хевирлиг айтырыгларга мөөрейлешкенин түнөөр.

Тес-Хемде КУБОК ДЭЭШ

Кожуун чагыргазының кубогу дээш керээжен урулгар аразынга хол бөмбүңгө марылдаа Самагалдай сууга болуп эрткен.

Хол бөмбүңгө ийитизи-биле аныктарын, өөреникчилерин 9 командалары ойнаан. Кубок дээш чилиг демисел уезинде Кызыл-Чырааның аныктар командазы чараш аргаларын көргүскен.

Шанналыг черлерин алган Кызыл-Чыраа, Верт-Даг, О.Шынаа командаларын дипломнар, акша баша өртектер бараннар-биле шаңнаан. Эң эки ойнакчылар Алдынай Кошкулук (О.Шынаа), Айлан Ланаа (Кызыл-Чыраа), Чойгана Чагар-оол олар база тускай шаңналдарга төлептиг болганнар.

ЧАВЫРЛЫШКЫН БАР

ТР-нің Чыңгыз 2000 чылдың декабрь 27-де үнген доктаалын езууга 2001 чылдың туберкулез аарыгларынга удур демиселдин чылы кылдыр чарлаан.

Чоскта чаа Тес-Хем кожуун чагыргазынга ук доктаалга үндезилеп туберкулез аарыгларынга удур демисел чорударының айтырыгларын чугаалашкан. Сан-түн езууга алгаш көөрге, ук кожуунда ол аарыгга хамаарыштыр байдал мындыг: 1999 чылда 242,7 кижиге өкпе аарыгы турган болза, 2000 чылда 147,1 кижиге чедир кызырылган. Оон алгаш көөрге, кожуунда аарыг чавырлышкыны бар.

Игорь ДАМДАК.

БЕДИК ШАННАЛ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржактын 2001 чылдың февраль 23-те №870 Чарлыын езууга күүсекчи болгаш төлөөлөгү органның ачы-хавыязы болгаш хой чылдарда үре-түнелдиг аажылы дээш Төлөөлөгүчлерин Улуг-Хем кожуунун тус чер хуралының даргазы Александра Сундуева СЕРЕННИ Тыва Республиканың Президентизинин Хүчүлел бижык-биле шаңнаан.

ТОМУЙЛАШКЫН

Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө сайды А.П.Починкутун 2001 чылдың декабрь 22-де ат салган дужаалын езууга Чому аажыгга хаара тудар Федералдыг күрүнө албанының Тыва Республикада Департаментизинин улуртукчузунга моон мурнунда ТР-нің Күүсекчи болгаш төлөөлөгү органның ачы-хавыязы болгаш хой чылдарда үре-түнелдиг аажылы дээш Төлөөлөгүчлерин Улуг-Хем кожуунун тус чер хуралының даргазы Виталий Сергеевич ЧАЖ-ООЛДУ томулаан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН КОНСТИТУЦИЯЗЫ

Бис, Тыва Республиканың хой националдыг чону, болуустун эрге-ажыктарыны болгаш тура-соруушту илеретпешөөн:

— буянып болгаш чөптүг чорукка бүзүрелди биске дамчыдып берген өгбелеривизин төөгүлүгү чаңылдарына болгаш мезу-шынга талазы-биле принциптеринге даанышсаан, Тыва Республиканың тускайлаан онзагайын болгаш оон эрге-хоойлу байдалын барымдаалавшаан;

— кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын дээди үнелиг чүүл деп хүлээп көрбүшөөн, демократтыг ниитилелдин хөгжүлденин хүлээп алдынан принциптерин сагывышаан;

— Тыва Республиканың политиктиг, социал-экономикиг болгаш культура талазы-биле хөгжүлдээш дээш амгы болгаш келир удегей салгалдарын мурнунга болуустун хары-салгавысты медресеп билбешөөн;

— Тыва Республиканың улусунун чаагай чоруун болгаш чечектелишинин хандырарыне чүткүшөөн;

— Россия Федерациязының Конституциязынын чүүлдерин удуртулга болдурган, бо Конституцияны хүлээп ал база ону Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузу кылдыр чарлап тур бис.

БИРГИ БӨЛҮК

1 эге. КОНСТИТУЦИЯЛЫГ ТУРГУЗУГНУН ҮНДЕЗИННЕРИ

1 чүүл. Тыва Республиканың эрге-байдалы

1. Тыва Республика-Тыва — Россия Федерациязынын составында кирип турар демократтыг эрге-хоойлулук күрүнө, болуу Конституциялыг болгаш хоолуудулгалыг.

2. Тыва Республика болгаш Тыва деп аттар бир демей ужуруткалыг.

3. Тыва Республиканың конституция эрге-хоойлулук байдалы Россия Федерациязынын Конституциязы-биле болгаш бо Конституция-биле тодараттынар. Тыва Республиканың конституция эрге-хоойлулук байдалын чүтгө федералдыг конституция хоойлузунга дүүштүр Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын аразында кайызының-даа чөпшээрэжиге-биле өскөртүп болур.

2 чүүл. Кижиниң болгаш хамаатының эргелери база хосталгалары

Кижиге, оон эргелери болгаш хосталгалары дээди үнелиг чүүл болур. Кижинин болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын хүлээп ал көөрү, сагыры болгаш камгалаары — Тыва Республиканың хүлээлгези.

3 чүүл. Улусчу эрге-чагырга

1. Тыва Республиканың девишкээринде чурттап турар хой аңгы националдыг бүтү хамаатылар Тыва Республиканың чону болур.

2. Тыва Республиканың чүтгө болуун эргелеп-башкарар чүүлдеринге болгаш бүрүн эргелеринге хамаарыштыр Тыва Республиканың чону эрге-чагырганың кара чангыс үндезин дөзү болгаш эдилекчизи болур, болуун эрге-чагырганын ол болу, а ол ышкаш күрүнө эрге-чагырганын органнын база тус черде бот-башкарылга органнын дамчыштыр боттандырар.

3. Тыва Республикага эрге-чагырганы кым-даа кара туразында ээлеп ал болбас. Эрге-чагырганы ээлеп алыры азы эрге-чагырганын бүрүн эргелерин кара туразында ээлеп алыры хоойлу езууга истен сүрдүрер.

4. Тыва Республиканың чонунун эрге-чагырганын дээди дорт илерээшкени болза, референдум болгаш күштүг бооп турар хоойлуудулга езууга чорудар хостуг сонгулдаар болур.

4 чүүл. Тыва Республикага хамааты болуру

Россия Федерациязында доктааттыган чангыс аай хамааты эргезин езууга Тыва Республиканың девишкээринде чурттап турар Россия Федерациязының хамаатылары Тыва Республиканын база хамаатылары болур болгаш бүгү

эргелерин база хосталгаларын эдилээш, ол ышкаш Россия Федерациязынын Конституциязында болгаш Тыва Республиканын Конституциязында көрдүнгөн бир дең хүлээлгелерин күөсөдир ужурут.

5 чүүл. Күрүнө дылдары

1. Тыва Республиканың күрүнө дылдары тыва болгаш орус дылдар болур.

2. Тыва Республика бүгү националдарның төрөөн дылын камгалап арттырар, эргезин сагырынга, ону өөренир болгаш сайзырадыр аргаларын тургузарына магадылалдарын хандырар.

6 чүүл. Тыва Республиканың девишкээри

Тыва Республиканың девишкээри бүдүн-бүрүн, хувааттынас болгаш чүтгө федералдыг хоойлу-биле база Тыва Республиканын конституция хоойлузу-биле көрдүнгөн чурум езууга өскөртүнгөн бооп болур.

7 чүүл. Административтиг девишкээр тургузуу

Тыва Республика болуун административтиг девишкээр тургузуун болгаш ону өскөртүнгөн чурумун чонун шөгүткөдөн бээр чурттап келген черлеринге үндезилеп база тус черниң географтыг байдалын, муниципалдыг тургузулганың экономикалыг хөгжүлденин денелели, чонунун санын болгаш өске-даа факторларын барымдаалап, Тыва Республиканын конституция хоойлузунга дүүштүр болу доктаадыр.

8 чүүл. Тыва Республиканың эрге-хоойлу системазы

1. Тыва Республиканың эрге-хоойлу системазын Тыва Республиканын Конституциязы, Тыва Республиканын конституция хоойлулары, Тыва Республиканың хоойлулары болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары тургузар.

2. Россия Федерациязынын Конституциязы, эң дээди юридиктиг күштүг акт болуушаан, а ол ышкаш федералдыг конституция хоойлулары, Россия Федерациязынын Конституциязын езууга Россия Федерациязынын эргелеп баштаар чүүлдер азы Россия Федерациязы биле Россия Федерациязынын субъектилеринин кады эргелеп-баштаар чүүлдерин биле көрдүнгөн айтырыгларга хамаарыштыр хүлээп алдынан федералдыг хоойлулар, Россия Федерациязынын делегей керээзлери Тыва Республиканың девишкээринге дорт күштүг.

9 чүүл. Күрүнө эрге-чагырганын аңгылаарының принциптери

1. Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагыргазы хоойлу-жудулга, күөскөч болгаш суд эрге-чагыргазы кылдыр аңгылаанын үндезилеп боттанып турар.

2. Хоойлуудулга, күөскөч болгаш суд эрге-чагыргазының органны бот-тускайлап.

10 чүүл. Күрүнө эрге-чагырга органнының системазы

1. Тыва Республиканың хоойлуудулга (төлөөлөгү) болгаш күөскөч күрүнө эрге-чагырга органнының системазын республика боду Россия Федерациязынын конституциялыг тургузуунун үндезининге, күрүнө эрге-чагырганын төлөөлөгү болгаш күөскөч органнын организастарынын ниити принциптеринге дүүштүр тургузар. Суд эрге-чагырганын органнының системазы федералдыг конституция хоойлузу-биле тургуштунар.

2. Хоойлуудулга эрге-чагырганы Тыва Республиканың Улуг Хуралы — Тыва Республиканын парламентизи боттандырар. Тыва Республиканын Улуг Хуралы ийи палатадан — Төлөөлөгүчлер палатазындан болгаш Хоойлуудулга палатазындан тургуштунар.

3. Күөскөч эрге-чагырганы Тыва Республиканың Чыңгыз боттандырар. Тыва Республиканың Чыңгыз боттандырар болгаш дорт сонгулда эргезинге үндезилеп чажыт бадылаашкыны-биле сонгулар Тыва Республиканын Чыңгыз Даргазы баштаар.

4. Суд эрге-чагырганын федералдыг судтар болгаш Тыва Республиканын судтары — Тыва Республиканың Конституция

суду болгаш чаргы чарар судьялар боттандырар

11 чүүл. Тус черниң бот-башкарылгазы

Тыва Республиканың бодунун бүрүн эргелерин боттандырынга Россия Федерациязынын Конституциязынын, федералдыг хоойлуларын, бо Конституциянын база Тыва Республиканың хоойлуларын тодараткан хемчээлине бот тускайлап, тус черни бот-башкарылгазын хүлээп көрдүнгөн база магадылаттыгы турар.

12 чүүл. Социал политика

1. Тыва Республика кижиниң төлөптүг амьдыралын болгаш хостуг хөгжүлденин тургузар болгаш хандырарыне утланган социал политиканы чорудар.

2. Тыва Республика кижилерин күш-ажылы болгаш кадыкшылы камгалаттынар, өг-бүлөгө, иелерге, адаларга болгаш чаштарга, инвалидтерге болгаш назылап кыраан кижилерге күрүнө деткимчеи хандыртынар, күрүнениң пенсия хандырлыгын, кадык камгалалын, страхованиени, а ол ышкаш аныктарга профессионал болгаш социал деткимченин системалары хөгжүр.

13 чүүл. Өнчүге эргениң болгаш экономиктиг ажил-чорудулганын хостуунун магадылалдары

1. Тыва Республикага экономиктиг девишкээрин чангыс аайынын бараанарын, ачы-дузаларын болгаш сан-хөө хөрөнгилерин хостуг шимчээшкени, адааннажылганы деткири, экономиктиг ажил-чорудулганын хостуун магадылап турар.

2. Тыва Республикага хуу, күрүнө, муниципалитет болгаш өске-даа өнчүгү хевирлери бир деңге камгалаттынар.

14 чүүл. Чер, чер иштинин байлактары болгаш өске-даа бойдус курлавырлары

1. Тыва Республиканың девишкээринде чер, чер иштинин байлактары болгаш өске-даа бойдус курлавырлары Тыва Республиканын чонунун амьдырал-чуртталганын болгаш ажил-чорудулганын үндезини кылдыр ажылаттынар.

2. Тыва Республиканың девишкээринге черни, чер иштинин байлактарын болгаш өске-даа бойдус курлавырларын Тыва Республиканын чонунун эрге-ажылынга болгаш Россия Федерациязынын Конституциязынын, федералдыг хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларынын чүүлдеринге дүүштүр ээлээрин, ажылаарын болгаш аайлап башкаарын боттандырар.

3. Черни өнчү болдурарынын айтырыгларын чер ажыгаланын төөгүдөн тургустунган хевирлерин база черлерин чамчык категорияларын тускай сорулгага көрдүнгөн хевээр арттырарын болгаш деткирин барымдаалап федералдыг хоойлуудулга болгаш Тыва Республиканың конституция хоойлулары-биле таарыштыр шийитилээр.

4. Тыва Республиканың девишкээринге черге хуу өнчүгүн хевирин Россия Федерациязынын Конституциязы, федералдыг хоойлулар, а ол ышкаш Тыва Республиканың конституция хоойлулары-биле тодаратыр.

15 чүүл. Идеологиянын хой хевирлиг болуру

1. Тыва Республика идеологиянын хой хевирлин хүлээп аары көрдүгү турар.

2. Кандыг-даа идеология күрүнени бооп азы сагыры албан кылдыр доктааттыган бооп болбас.

3. Тыва Республикага партияларын хой хевирлин хүлээп ал турар.

4. Тыва Республиканың девишкээринде херек кырында бар политиктиг партиялар, хой-ниити каттыкшышкынары хоойлу мурнунга бир демей ден болур.

5. Сорулгалары азы хөдөлүшкенини Россия Федерациязынын конституциялыг тургузуунун үндезинин күш-биле өскөртүнгөн болгаш оон бүдүн-бүрүн турарын үрээринге, Тыва Республиканың конституция эрге-хоойлу байданын хоойлу дүүшпес арга-биле өскөртүнгөн, күрүнени айыл чок чоруун үргөдээрине, чепсектиг бөлүктөр

тургузарыне, социал, сөөк-азы, национал болгаш шажын-чүдүгө өжөөнжөөлөгүн өөскүдериңе утланган хой-ниити каттыкшышкынары тургузары болгаш оларнын ажил-чорудулганын чорудары хорутлуг

16 чүүл. Тыва Республиканың күрүнө демдектери болгаш найысылалы

1. Тыва Республика күрүнө демдектерин — туктуг, сулелиг, гимниг. Тыва Республиканың күрүнө демдектеринин кандыг болурун болгаш оларны ажыгаларынын чурумун Тыва Республиканың конституция хоойлу-биле доктаадыр.

2. Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорай болур. Найысылалын эрге-байдалы Тыва Республиканың конституция хоойлу-биле доктааттынар.

17 чүүл. Конституциялыг тургузгунун үндезининин дээди эргелиг болуру

1. Тыва Республиканың Конституциязын бо эгезинин чүүлдерин Тыва Республиканың конституциялыг тургузуунун үндезинин тургузар болгаш чүтгө Тыва Республиканың референдумга өскөртүнгөн турул болур.

2. Бо Конституциянын кандыг-даа чүүлдерин Тыва Республиканың конституция тургузуунун үндезининге чөрүшкөк бооп болбас.

II эге. КИЖИНИН БОЛГАН ХАМААТЫНЫН ЭРГЕЛЕРИ, ХОСТАЛГАЛАРЫ БОЛГАН ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

18 чүүл. Эргелерин болгаш хосталгаларын аңгылааттынамы

1. Тыва Республиканың девишкээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамаатыларын кол эргелери болгаш хосталгалары аңгылааттынас болгаш кижиге бүзүгүгө төрүмнөндөн хамааржыр.

2. Россия Федерациязынын Конституциязында болгаш Тыва Республиканың Конституциязында бижылаттыган кижинин болгаш хамаатынын эргелери база хосталгалары Тыва Республикага камгалаттынар болгаш магадылаттынар.

3. Кижинин болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын бижылап турар делегей эргезин ниити хүлээп көрдүнгөн принциптерге база нормалары Тыва Республиканың девишкээринге Россия Федерациязынын Конституциязынын, Россия Федерациязынын делегей керээзлеринин, федералдыг хоойлуларын чүүлдеринге дүүштүр ажылаттынар.

4. Тыва Республиканың девишкээринге кижинин Россия Федерациязынын Конституциязында, конституция болгаш ө

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

20 чүүл. Амыдырап-чурттаар эрге

1. Кижии бүрүзү амыдырап-чурттаар эргелиг.
2. Амыдырап-чурттаар эрге кижии бүрүзүнүн Россия Федерациязынын Конституциязы-биле, федералдыг хоойлулар-биле, Тыва Республиканын Конституциязы-биле болгаш Тыва Республиканын хоойлулары-биле камгалаттынган аңгылаттынмас эргези-дир. Хамаатыларнын амы-тыны, кадыкшылы, хууда хосталгазы болгаш айыыл чок чоруу күрүнени камгалалында турар

21 чүүл. Кижиниң төлөнтүг чоруу

1. Кижиниң төлөнтүг чоруун күрүнө камгалаар. Ону куду көрүп дорамчылаарынга чүү-даа чүве үндэзин болуп шыдаас.
2. Кымны-даа эрииделге, күчүлгө, еске-даа каржы-дошкун азы кижини куду көрүп дорамчылаар аажылалга азы кеземчеге таварыштырып чокка. Кымны-даа оон бодунун эки тура-биле чөпшээржилтези болса эмнелге, эртем талазы-биле азы еске-даа дуржулга кылырынга ажылгап болбас.

22 чүүл. Хууда амыдыралга эрге

Тыва Республиканың девискээринге кижии бүрүзү Россия Федерациязынын Конституциязын езуугаар дээп болбас хуу амыдыралдыг, бодунуң болгаш өг-бүлө чажыттыг, бодунуң ат-алдарын болгаш чаагай адын камгалаар, чагаалажыры, телефон-биле чугалажыры, почта, телеграф дамчыштыр болгаш еске-даа дымнадыгылары чажыт болур эргелиг. Хуу амыдыралдыг болур эргени чүтлө суд шийтиринге үндэзилеп кызыгаарлап болур.

23 чүүл. Чурттаар оран-бажынга эрге

1. Кижии бүрүзү чурттаар оран-бажынга эргелиг. Кымны-даа кара тура-биле чурттаар оран-бажың чок кылып болбас.
2. Күрүнө эрге-чагыргазынын органныр болгаш тус чер бот-башкарылганын органныр чурттаар оран-бажың тудуун деткиир, чурттаар оран-бажыңга эргени боттандырынга байдалдарны тургузар.
3. Чединмес кижилерге, хоойлуда көрдүнгенин езуугаар чурттаар оран-бажың херектел турар еске-даа хамаатыларга ону күрүнө, муниципалдыг болгаш еске-даа чуртталга фондуларында хоойлуларда көрдүнген нормаларга дүүштүр халаска азы бооп болдунар телевизор-биле бээр.
4. Чурттаар оран-бажыңга дээп болбас. Федералдыг хоойлуда доктааттынган таварылгаларда азы суд шийтиринге үндэзилеп дээрден башка, кым-даа чурттаар оран-бажыңче ында чурттап турар кижилерниң чөпшээрели чокка кирер эрге чок.

24 чүүл. Националын болгаш дылын тодарадары

1. Кижии бүрүзү бодунуң хамааржыр националын тодарадыр болгаш айтыр эргелиг. Кымны-даа бодунуң хамааржыр националын тодарадарыңче болгаш айтырыңче албадан болбас.
2. Кижии бүрүзү төрөөн дылын ажыглаар, харылзажылга, үс оизидилге, өөредилге болгаш чогаалдыг дылын хостуу-биле ши тил алыр эргелиг.

25 чүүл. Арын-нүүрнүң хостуу болгаш чүдүлгениң хостуу

Кижии бүрүзүңге кандыг-даа шажыңга чааскаан азы еске ги олер-биле кады чүдүү азы кандыг-даа шажыңга чүдүөс, ша кычы болгаш еске-даа үзелдерин хостуу-биле шилип алыр болгаш солуур, кандыг үзелдерин болур болгаш оларны непередир база оларга дүүштүр бодун ал чоруур эргени кириштирибшаан, арын-нүүрнүң хостуун кандыг чүдүлгелиг болурунун хостуун магадылап турар.

26 чүүл. Угаан-бодалдың болгаш сөстүн хостуу

1. Кижии бүрүзүңге угаан-бодалдың болгаш үзелдерин хостуун магадылап турар.
2. Кижии бүрүзүңге бодунуң бодалдарын, политиктиг болгаш социал үзелдерин илередир сорулга биле, бир эвес ол еске кижилерин Конституцияда көрдүнген эргелерин болгаш хосталгаларын, күрүнениң болгаш ниитилелин айыыл чок чоруун азы хөй-ниитиниң мөзү-шынар негелделерин үрөвөс болза, сөстүн хостуу магадылап турар.
3. Тыва Республиканын девискээринге социал, сөөк-язы, национал азы шажын талазы-биле көөр хөөн чок болгаш өжөннөшкөчүрүк өөскүдүр пропаганданы азы агитацияны болдурбас. Дайынны, ол ышкаш социал, сөөк-язы, национал, шажын азы дил талазы-биле артык талалыг дээрзин пропагандалаары хоруглуг.
4. Кым-даа бодунун санал-бодалдарын болгаш үзелдерин илередиринче азы олардан ойталаарыңче албадаттырган туруп болбас.
5. Кижии бүрүзү информацияны хоойлуда дүүштүр кандыг-даа арга-биле хостуу-биле дилеп тыпар, алыр, дамчыдар, бүдүрер болгаш непередир эргелиг. Күрүнө чажыды болур медээлерин даңзызы федералдыг хоойлу езуугаар тодараттынар.
6. Тыва Республиканын девискээринге Россия Федерациязынын Конституциязын езуугаар федералдыг хоойлуларын тодараткан хемчээлинге дүүштүр массалыг информацияны болгаш парлалганын хостуу магадылап турар.

27 чүүл. Каттыжышкыннар тургузар эрге

1. Кижии бүрүзү бодунун эрге-ажыктарын камгалаары-биле профессионал эвилелдер тургузар эргезин кириштирибшаан, каттыжышкыннар тургузар эргелиг. Тыва Республиканын девискээринге хөй-ниити каттыжышкыннарын аңжыл-чорудулганын хостуу федералдыг хоойлуларга дүүштүр магадылап турар.
2. Кым-даа кандыг-бир каттыжышкыга киреринче азы анаа бактап турарыңче албадаттырган туруп болбас.
28 чүүл. Сонгуур болгаш сонгудар эрге
1. Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамаатылары Россия Федерациязынын Конституциязынын, федералдыг хоойлуларын болгаш Тыва Республиканын Конституциязынын чүдүлгенин езуугаар Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын күрүнө эрге-чагырга органнырчыне база тус черин бот-башкарылга органнырчыне сонгуур болгаш сонгудар, Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын девискээринге чорудар Россия Федерациязынын референдумунга, еске-даа референдумнарга киржир эргелиг.
2. Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамаатылары күрүнени эргелеп-башкарынга дорту-биле-даа (хөй-ниити болгаш профессионал каттыжышкыннар база эвилелдер дамчыштыр), эрге-чагырганын төлөөлекчи федералдыг болгаш республикада органнырчыне боттарының сонгуп алган төлөөлери дамчыштыр-даа киржир эргелиг.

29 чүүл. Хуу өңчүлүг болурунга эрге

1. Хуу өңчүлүг болурунга эргени хоойлу камгалап турар.
2. Кижии бүрүзү өңчүлгө эң-хөрөңжилгил болур эргелиг, ону боду чааскаан азы еске кижилер-биле кады эдилээр, ажыглаар азы айылап башкаар.
3. Кым-даа суд шийтири чокка бодунун эт-хөрөңгизин хавырткан туруп болбас. Эт-хөрөңгизин күрүнө болгаш муниципалдыг хергелелиңче албадан-биле дамчыдып бээрин чүтлө оон орун баш удур болгаш дең үнелиг кылдыр тургузуп бергенде, боттандырып болур.
4. Өңчүлүг салгал алыр эрге магадылалдыг.

30 чүүл. Күш-ажыл кылыр эрге

1. Күш-ажыл хостуг. Кижии бүрүзү бодунун күш-ажыл кылып шыдаар аргаларын хостуу-биле ажыглаар, ажыл-чорудулганын хевирин болгаш профессияны шилип алыр эргелиг.
2. Албадалдыг күш-ажыл хоруглуг.
3. Кижии бүрүзү айыыл чок чоруктуң болгаш арыг-шевер чоруктуң негелделеринге дүгжүп турар черге ажылдаар, кылган ажылы дээш үезинде төлөвир алыр, ол ышкаш ажыл чок чоруктан камгаладыр эргелиг.
4. Маргылдааларны шийтирилээрин федералдыг хоойлуда доктааттынган аргаларын, ажыл соксадыр эрге-биле кады ажылдаашкан, хууда болгаш коллективтер-даа күш-ажыл маргылдааларын кылыр эргени хүлээп көөр.

5. Кижии бүрүзү дыштаныр эргелиг. Күш-ажыл керээзи-биле ажылдап турар кижиге федералдыг хоойлу болгаш Тыва Республиканын хоойлуларын езуугаар доктааттынган ажыл шагынын хемчээли, дыштанылга болгаш байырлап хүнери, чылдын-на алыр телевизор шөлээ магадылаттынп турар.

31 чүүл. Өг-бүлени камгалаар эрге

Өг-бүлө, иелер, адалар болгаш уруглар күрүнени камгалалында турар.

32 чүүл. Уругнун эргелери

Уруг бүрүзү тускай камгалал-биле хандыртынар болгаш хостуг база төлөнтүг байдалдарда күш-шыдал, угаан-мерделер, мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткил талазы-биле сайзыраарының таарымчалыг аргаларын алыр эргелиг

33 чүүл. Социал хандырылгага эрге

1. Кижии бүрүзүңге назылап кыраанда, аараанда, инвалид апарганда, азыракчын оскунганда, уругларын кижизидип азыраар апарганда болгаш хоойлуда көрдүнген еске-даа таварылгаларда социал хандырылга магадылап турар.
2. Күрүнө пенсиялары болгаш социал акша дузаламчыларын хоойлу езуугаар доктаадыр.
3. Эки турарын камгаладылгасы, социал хандырылганың немелде хевирлерин тургузары болгаш ачы-буян чедирер чорук деткимчени алыр.

34 чүүл. Кадыкшыл камгаладырынга эрге

Кижии бүрүзү кадыкшылын камгаладыр болгаш эмчи дузаы алыр эргелиг. Кадык камгалалынын күрүнө болгаш муниципалдыг албан черлеринге эмчи дузаын хамаатыларга чогуур бюджеттин, камгаладылга дадывырларының, еске-даа кирилделерин күсели-биле күрүнениң магадылааны хемчээлге халаска көргүзөр.

35 чүүл. Эртем-билиг чедип алыр эрге

1. Кижии бүрүзү эртем-билиг чедип алыр эргелиг.
2. Күрүнө азы муниципалдыг өөредилге албан черлеринге база бүдүрүлгелерге школа назы чөтпөөн, кол ниити, ниити ортумак болгаш ортумак профессионал өөредилгени кым-даа чедип ал болуру болгаш халас болуру магадылап турар.
3. Кижии бүрүзү күрүнө азы муниципалдыг өөредилге албан черинге болгаш бүдүрүлгеге дээди болгаш ортумак профессионал эртемни конкурска үндэзилеп халас чедип алыр эргелиг.
4. Кол ниити эртем алыры албан.

36 чүүл. Чогаадылганың болгаш культураның хостуунга эрге

1. Кижии бүрүзүңге литература, уран чүүл, эртем, техника болгаш еске-даа хевирлерин чогаадылганын, башкылаарының хостуу магадылап турар. Угаан-бодал өңчүзү хоойлу езуугаар камгалаттынар.
2. Кижии бүрүзү культура амыдыралыга киржир болгаш культура албан черлерин ажыглаар, культураның үнелиг чүдүлгери-биле таныжар эргелиг.

37 чүүл. Юридиктиг дузага эрге

Кижии бүрүзү бодунун эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары-биле бөдик мергезжилтп юридиктиг дуза алыр, оон иштинде судка, еске-даа күрүнө болгаш тус чер бот-башкарылга органнырчыне, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга, хөй-ниити каттыжышкыннарынга болчукуларын болгаш бодунун еске-даа төлөөлекчилериниң дузазын ажыглаар эргелиг. Хоойлуда көрдүнген таварылгаларда юридиктиг дузаы халас көргүзөр.

38 чүүл. Барымдаа чокта буруу чок деп санаары

1. Кем-херек үлгүлөткен деп буруудаттырып турар кижии бүрүзү федералдыг хоойлуда көрдүнген чурум езуугаар оон буруузу бадгыттырмаан болгаш судтун хоойлу езуугаар күштүг болган шийткели-биле доктааттынмаан шаанда буруулуг эвес деп санаттынар.
2. Буруудаттырып турар кижиде бодунун буруу чогуң бадгыткаар хүлээлге чок.

3. Чептүр шийткелди үндүрүп тура, федералдыг хоойлун хажыттышаан алган барымдааларын ажылгап болбас.
4. Кижини буруудаттырыга хамаарыштыр чайлаш чок чигизинишккиннер буруудаттырып турар кижиге ажыктыг кылдыр көрдүнер.
39 чүүл. Шийтиргенерге магадылалдар
1. Чангыс ол-ла кем-херек үлгүлөткенин дээш кымны-даа дагын шийдип болбас.
2. Кем-херек үлгүлөткени дээш шийтирген кижии бүрүзү федералдыг хоойлу-биле доктааттынган чурум езуугаар үстүнде турар суд черинге херөөн эде көрдүрер, а ол ышкаш өршөөн көргүзөр азы кеземчени чиигедир дугайында дилег кириер эргелиг

40 чүүл. Өчүк бээрден ойталаар эрге

1. Бодунга, бодунун ашаанга азы кадайынга, чоок төрөлдериңге федералдыг хоойлу езуугаар тодараттынар кижилерге улур херечилээри кымның-даа хүлээлгези эвес.
2. Херечи өчүн бээр хүлээлгелерден хостарынын еске-даа таварылгаларын федералдыг хоойлу-биле доктааткан туруп болур.

41 чүүл. Когараннарын эрге-хоойлууг камгалалы

Кем-херек үлгүлөткениннен болгаш эрге-чагырганын шын эвес ажылдаанындан когараннарын эргелерин хоойлу-биле камгалаар. Күрүнө когараннарга судка хомудал кириер аргалары болгаш оларга чедирген когаралдың орун эгидип бээрин хандынар.

42 чүүл. Когаралды эгиттирип алырының эргези

Күрүнө эрге-чагыргазынын органнырчыне азы оларын албан-дужаалдыг кижилериниң хоойлуга таарышпас хөдөлүшкүннери-биле азы чүнү-даа кылбааны-биле чедирген когаралды кижии бүрүзү күрүнөден эгиттирип алыр эргелиг.

43 чүүл. Хоойлунуң дедир күжү

1. Харысалганы доктаадыр азы аартадыр хоойлу дедир эгил күш чок.
2. Үлгүлөткүп турар үеде хоойлу-дүрүм үрээшкени деп санаттынмай турган үлгүлөткү дээш кым-даа харысалга наашпас. Хоойлу-дүрүм үрээшкенин соонда ол дээш харысалга чайлаттыган азы чийтээн болза, чаа хоойлу ажылгап турар.

44 чүүл. Хүлээлгелерин дең болуру

Хамааты бүрүзү хоойлуда көрдүнгенин езуугаар еске хамаатылар-биле дең хүлээлгелерлиг.

45 чүүл. Тыва Республиканын Конституциязын болгаш Тыва Республиканын хоойлуларын сагыры
Кижии бүрүзү Тыва Республиканын Конституциязын болгаш Тыва Республиканын хоойлуларын сагыр, еске кижилерин эргелерин, хосталгаларын болгаш төлөнтүг чоруун хүндүлээр хүлээлгелиг.

46 чүүл. Шериг албанынга киржири

Россия Федерациязынын хамаатызы шериг албанын эрттирер. Хамаатыларын шериг албанынга азы ону солаан хамааты албанга кириштиреринин чуруму федералдыг хоойлу езуугаар доктааттынар.

47 чүүл. Долгандыр хүрээледди камгалаары

Кижии бүрүзү бойдушту болгаш долгандыр хүрээледди камгалаар, бойдус байлактарынга камныг болур хүлээлгелиг

48 чүүл. Тоогунун, культураның болгаш угаан-бодалдың салгал дамчыр үнелиг чүдүлгенин камгалаары

Кижии бүрүзү төгүлүг, культураның болгаш угаан-бодалдың салгал дамчыр үнелиг чүдүлгенин камгалаар дугайында сагыш салыр, төөгүнүн, культураның болгаш бойдуштуң

тураскаалдарын камнаар хүлээлгелиг

49 чүүл. Ада-иелерниң болгаш уругларын хүлээлгелери

1. Ада-иелер болгаш оларны солуп турар кижилер уругларын назы четкиже азыраар болгаш кижизидер база оларнын кол ниити билиг алыры хандырар хүлээлгелиг.
2. Күш-ажыл кылып шыдаар назы четкен харысалга оонап болур уруглары назылап кыраан болгаш еске кижиниң дузазын херектээр апарган ада-иезин азыраар хүлээлгелиг.

50 чүүл. Үндүрүглер болгаш чыылдалар төлээр хүлээлге

Кижии бүрүзү хоойлу езуугаар доктааттынган үндүрүглер болгаш чыылдалары төлээ хүлээлгелиг

51 чүүл. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын кызыгаарлаары хоруглуг

1. Бо Конституцияда хол эргелерин болгаш хосталгаларын санап айтканы кижиниң болгаш хамаатынын ниити хүлээп алдынган еске-даа эргелерин болгаш хосталгаларын хүлээп көрбөзүн азы кыдыра көргени ол кылдыр тайылбырлаттынмас журулуг.
2. Тыва Республикага кижиниң болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын казыыр азы шеглеп кудуладыр хоойлулар үндүрбес журулуг.
3. Кижиниң болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын чүглө конституциялыг тургузугнун үндэзиннерин, еске кижилериниң мөзү-шынарын, кадыкшылын, эргелерин болгаш хоойлу езуугаар эрге-ажыктарын камгалаар, чурттуң камгалалын болгаш күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле федералдыг хоойлу езуугаар чүглө эргежок чутула санаттынар хемчээлге кызыгаарлаан туруп болур.

52 чүүл. Кижиниң эргелериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлөөлекчи

1. Кижиниң эргелериниң талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлөөлекчи болза, кижиниң болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын камгалаар, эвээш санныг национал улустарнын эргелерин камгалаар, оларны күрүнө эрге-чагырга органнырчыне, тус черин бот-башкарылга органнырчыне, а ол ышкаш албан-дужаалдыг кижилерин сагырын болгаш хүндүлгелерин хандырар талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандыраар.
2. Кижиниң эргелериниң талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлөөлекчинин бүрүн эргелерин, ону томулбайрынын болгаш оон ажыл-чорудулганын чурумун Тыва Республиканын конституция хоойлузу езуугаар тодаргайлаар.

Ш эге. СОНГУЛДАЛАР БОЛГАШ РЕФЕРЕНДУМ

53 чүүл. Тыва Республиканын референдуму

1. Тыва Республиканын референдуму Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр чорудар.
2. Тыва Республикага болган референдумга хүлээп алган шийтирп бүгүдүге албан күштүг болур болгаш немелде бадылаашкын негеттинмес

54 чүүл. Күрүнө эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылганын органнырчыне сонгудалар
Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлу-дүрүмнерин езуугаар хамаатылар Тыва Республиканын Чазанын Даргазын, Тыва Республиканын Улуг Хуралын Төлөөлекчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын депутаттарын, төлөөлөргө органнырчыне депутаттарын база тус чер бот-башкарылганын сонгудалыг албан-дужаалдыг кижилерин сонгуур.

55 чүүл. Сонгудла комиссиялары

1. Тыва Республикага сонгудаларын организастаарын Тыва Республиканын Төп сонгудла комиссиязы болгаш күштүг болуп турар хоойлу-дүрүмнер езуугаар тургустунар еске-даа сонгудла комиссиялары боттандыраар.
2. Тыва Республиканын Төп сонгудла комиссиязы күрүнө органы болуп турар, оон эрге-байдалын болгаш бүрүн эргелерин федералдыг хоойлу-дүрүмнерге дүүштүр Тыва Республиканын хоойлузу тодарадыр.

IV эге. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЭРГЕЛЕП-БАШКАРАР ЧҮҮЛДЕРИ БОЛГАШ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИ

56 чүүл. Россия Федерациязынын күрүнө эрге-чагыргазынын органнырчыне-биле Тыва Республиканын бот-боттарының аразында харылзаалары

1. Тыва Республиканын күрүнө эрге-чагырга органнырчыне күрүнө эрге-чагыргазынын федералдыг органнырчыне бот-боттарының аразында харылзааларын Россия Федерациязынын Конституциязынын чүдүлгенин болгаш бо Конституцияга, Россия Федерациязынын күрүнө эрге-чагырга органнырчыне болгаш Тыва Республиканын күрүнө эрге-чагырга органнырчыне аразында эргелеп-башкаар чүдүлгени база бүрүн эргелерин аңгылаарынын дугайында керээлерге дүүштүр, Россия Федерациязынын күрүнө эрге-чагырга органнырчыне бүдүн-бүрүн чоруун, күрүнө эрге-чагырга системанын чангыс аайын, Тыва Республиканын хөй националдыг чоңунун эрге-ажыктарын камгалаарын, Тыва Республиканын социал-экономика хөгжүлдөзү база чаагай чоруу дээш бот-боттарын хүндүлөжирин база бот-боттарының харысалгазын барымдаалап тургузар.

2. Тыва Республиканын күрүнө эрге-чагырга органнырчыне Тыва Республиканын девискээринге комплекстик социал, экономика, сан-хөө, экологтук хөгжүлденин күрүнө эргелеп-башкарылганын хандырар, республикага федералдыг бүрүн эргелерин боттандыраарыга салдар чедирер.

57 чүүл. Тыва Республиканын эргелеп-башкаар чүдүлгенин болгаш бүрүн эргелерин хевирлери

Тыва Республиканын эргелеп-башкаар чүдүлгени болгаш бүрүн эргелерин Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын аразында эргелеп-башкаар чүдүлгени болгаш бүрүн эргелерин аңгылаанын барымдаалап тодарадыр болгаш мындыг янылыг болур:
а) Тыва Республиканын эргелеп-башкаар чүдүлгени болгаш бүрүн эргелери;
б) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын кадзы эргелеп-башкаар чүдүлгенин талазы-биле Тыва Республиканын бүрүн эргелери;
в) федералдыг күсөкчи эрге-чагырга органнырчыне Тыва Республикага боттандыраары-биле дамчыдып берген бүрүн эргелери.

58 чүүл. Федералдыг бүрүн эргелерин боттандыраарыга Тыва Республиканын күрүнө эрге-чагырга органнырчыне киржилгези

1. Тыва Республика федералдыг бүрүн эргелерин боттандыраарыга Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын күрүнө органнырчыне дамчыштыр Россия Федерациязынын Конституциязында база Россия Федерациязынын хоойлужудулгазында доктааткан хемчээлдөргө болгаш хевирлерге киржир.
2. Россия Федерациязынын Конституциязын езуугаар Россия Федерациязынын эргелеп-башкаар чүдүлгени болза:
а) Россия Федерациязынын Конституциязын болгаш федералдыг хоойлуларын хүлээп алыры болгаш өскерттир, оларны сагып турарын хынаары;
б) Россия Федерациязынын федералдыг тургузуу болгаш девискээри;
в) кижиниң болгаш хамаатынын эргелерин болгаш хосталгаларын дүүштүрүп таарыштыраар болгаш оларны

камгалаары; Россия Федерациязынга хамааты болуру; национал эвээш улустарнын эргелерин дүүштүрүп таарыштыраар болгаш оларны камгалаары;

г) хоойлужудулга, күсөкчи болгаш суд эрге-чагыргазынын федералдыг органнырчыне системазын тургузары, оларны организастаарын болгаш оларнын ажыл-чорудулганын чурумун доктаадыры; күрүнө эрге-чагыргазынын федералдыг органнырчыне хевирлеп тургузары;

д) федералдыг күрүнө өңчүзү болгаш ону башкаары,
е) федералдыг политикаын үндэзиннерин доктаадып тургузары болгаш Россия Федерациязынга күрүнө, экономика, экология, социал, национал база культура талазы-биле сайзырал-хөгжүлдениң федералдыг программалары;

ж) чангыс аай рыноктун, эрге-хоойлу үндэзиннерин доктаадып тургузары, сан-хөө, валюта, кааилы чериниң талазы-биле таарыштырылга, акшаны немей үндүрери, өртөк политиказынын үндэзиннери; федералдыг банкыларны кириштир федералдыг экономикактиг албан черлери;

з) федералдыг бюджет; федералдыг үндүрүглер болгаш чыылдалар; регионар хөгжүлденин федералдыг фондулары;
и) федералдыг энергетика системазы, адролут энергетика, частыр материалдар; федералдыг транспорт, аргыжылга оруктары, информация болгаш харылзаа

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арынарда).

- в) Россия Федерациязынын субъектилерин-биле база даштыкы партнерлар-биле экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш култура харылзааларын боттандыраар;
- г) квоталарны болгаш лицензия бээринин күрүне системаны тургузуп хангыраарын федералдыг хоолжудулгада доктааткан хемчээлдерге дүштүр илередери;
- д) Тыва Республиканын чурттаар бажың-балгат ажил-агыйын удуруту; республиканын чурттаар бажың-балгат фондузун ажылгаарында болгаш камгалап-кадагалаарында күрүнениң данзилаларын болгаш хыналдазын чорудары; Россия Федерациязынын эргелеп-башкаар чүүлдеринче кирбей турар республиканын чурттаар бажың-балгат фондузун ажылгаарынын болгаш камгалап-кадагалаарынын өске-даа айтырылары;
- е) хоорай туудушкунунун талазы-биле Тыва Республиканын күрүне политиказын тургузары;
- ж) Россия Федерациязынын хоолжудулгазында дүштүр архитектура ажил-чорудулгазын дүштүрүп таарыштыраар;
- з) федералдыг хоолжудулгазында дүштүр адвокаттарын болгаш нотариаттын ажил-чорудулгазынын айтырыгларын эрге-хоойлу таарыштыраар;
- и) федералдыг хоолжудулгазында дүштүр Тыва Республиканын девискээринге хамааты байдалдын акт бижидилгезинин органнын тургузары болгаш оларын ажил-чорудулгазы;
- к) Тыва Республиканын девискээринде дириг амьтаннарнын объектилерин болгаш оларнын турумчаан черлерин ажылгаарын болгаш камгалаарын дүштүрүп таарыштыраар;
- л) Тыва Республиканын улустун уран ус-тывыжын хөгжүдери;
- м) Россия Федерациязынын хоолжудулгазында дүштүр сад, огород болгаш дача ажил-агыйын тударын эрге-хоойлу таарыштыраар;
- н) Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга органнынын бүрүн эргелерин хемчээлине дүштүрүп почта харылзаанын талазы-биле чангыс аай күрүне политиказын боттандыраарында деткимче көргүзери;
- о) хөөржүдүлгө болгаш кижиле ажаарынын херээнин айтырыгларын таарыштырып көөрү;
- п) Тыва Республиканын девискээринге бүдүрүлгө артынчыларын аайлаарынын болгаш хергелдин талазы-биле федералдыг хоолжудулгада дүштүр таарыштыраары боттандыраар;
- р) республика девискээринге хоойлу-дүрүм сагылгазынын, корум-чурумунун болгаш хой-ниитинин айыл чок чорунун талазы-биле хемчеглерни алыры; хой-ниитинин корум-чурумунун федералдыг хоолжудулга-биле таарыштыраар көрдүмдөз айтырыгларыннын талазы-биле нормативтиг эрге-хоойлу актыларын үндүрери;
- с) административтиг, күш-ажыл, өг-бүлө, чурттаар бажың-балгат, чер, суг, арга-арыг талазы-биле, чер иштинин байлктарынын, бойдус хүрээлелинин дугайында хоойлу-дүрүмнөр талазы-биле федералдыг хоойлу доктааткан хемчээлдерге эрге-хоойлу таарыштырылганы;
- т) орук шимчээлинин айыл чок чорун хандыраар;
- у) федералдыг суд болгаш эрге-хоойлу камгалаанын органнынын кадрларын томуйлаарын федералдыг хоолжудулгада дүштүр дугураар;
- ф) чаргы чарар судьяларын томуйлаарын болгаш оларнын ажил-чорудулгазын организас-сан-хөө талазы-биле хандыраар;
- х) Тыва Республиканын чурттакчы чонунун чайгаар өздүкчелге утланган демографтыг политиказын боттандыраар;
- ц) республика база тус чер курорттарын, эмненип-калыкшындар черлерин болгаш бойдустун эмнээр курлавырларын ажылгаар болгаш камгалаар талазы-биле таарыштырылганы;
- ч) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын кады эргелеп-башкаар чүүлдерин талазы-биле федералдыг хоолжудулгада көрдүмдөз өске-даа бүрүн эргелер.
5. Эргелеп-башкарылганын болгаш бүрүн эргелерин чүүлдерин аңгылаарынын айтырыглары-биле холбашкан маргылаалары Россия Федерациязынын Конституциязында дүштүр чөпшээржилге чорудулгазын эртеринин аргазы-биле болгаш (азы) суд чуруму-биле көрүп шийтирлээр.

62. чүүл. Россия Федерациязынын эргелеринден аңгы Россия Федерациязы биле Россия Федерациязынын субъектилеринин кады эргелеп башкаар чүүлдеринин талазы-биле Россия Федерациязынын бүрүн эргелеринге Тыва Республиканын хамаарылазы

1. Россия Федерациязынын Конституциязында болгаш федералдыг хоойлуларга дүштүр Тыва Республиканын харылаар чүүлдери.
- 1.1. Тыва Республиканын эрге-байдалын быжыглаарынын база Россия Федерациязынын субъектизи болур Тыва Республиканын бүрүн эргелерин боттандыраарынын айтырыгларыннын талазы-биле бүрүн эргелер:
- а) Тыва Республиканын Конституциязын хүлээп алыры болгаш өскертири ону сагылгазын хынаары;
- б) Тыва Республиканын конституция хоойлуларын болгаш хоойлуларын хүлээп алыры, өскертири, оларнын күөспелдезин хынаары;
- в) Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга органнынын системанын Конституциялыг тургузгунун үндэзинеринге болгаш Россия Федерациязынын күрүне эрге-чагыргазынын чангыс аай болурунун ниити принциптеринге база оларны тургузгунун чурумунга дүштүр доктаашыры;
- г) Тыва Республиканын административтиг девискээр тургузун тодаралды;
- д) Тыва Республиканын Конституция судун тургузарынын болгаш оон ажил-чорудулгазынын организас-сан-хөө хандырылганынын айтырыгларын эрге-хоойлулу таарыштыраар;
- е) Тыва Республиканын керээлерин чарары болгаш күш чок болдары;
- ж) республиканын экономиктиг, хыналда-ревизия болгаш хайгаарал албан черлерин тургузары;
- з) Тыва Республиканын күрүне албанын эрге-хоойлу эзугаар таарыштыраар; кадрларны шилири, белеткээри болгаш таарыштыр тургузары;
- и) Тыва Республиканын күрүне байырлалдарын тургузары;
- к) Тыва Республиканын шаңдаларын болгаш хүндүлүг аттарын доктаашыры;
- л) республиканын архив албанын тургузарынын болгаш оон ажил-чорудулгазынын айтырыглары;
- м) республиканын массалыг информация чөпсектерин тургузары;
- 1.2. Бюджет сан-хөө таарыштырылганын болгаш Тыва Республиканын күрүне өнчүзүн эргелеп-башкаарынын айтырыгларыннын талазы-биле бүрүн эргелер:
- а) Тыва Республиканын бюджетинин төлөвилелин тургузарынын болгаш сайгарып көөрүнүн, Тыва Республиканын оюжедин бадылаарынын болгаш күөспелдезинин, оон күөспелдезинге хыналдазын боттандыраарынын болгаш Тыва Республиканын бюджетинин күөспелдезинин дугайында отчетту бадылаарынын чурумун доктаашыры;
- б) Тыва Республиканын бюджетинин төлөвилелин болгаш Тыва Республиканын каттыштырган бюджетин тургузары болгаш сайгарып көөрү, оон күөспелдезинге хыналдалыг боттандыраарын болгаш Тыва Республиканын бюджетинин база девискээлеринин бюджеттен дашкаар күрүне фондустарын бюджеттеринин күөспелдезинин дугайында отчеттарны бадылаары;
- в) Тыва Республиканын девискээрлер үндүрүлгелеринден болгаш чыылдалардан, өске-даа орулгалардан орулгаларны Тыва Республиканын бюджетке-биле тус чер бюджеттеринин аразында хуваары;
- г) Тыва Республиканын өнчүзүн ажыглаанындан орулгаларны, Тыва Республиканын үндүрүлгелеринден болгаш чыылдаларындан орулгаларны, Тыва Республиканын бюджетинин оон өске-даа орулгаларын Тыва Республиканын бюджетинин кириеринин чурумун тодаралды;
- д) Тыва Республиканын бюджетке-биле тус чер бюджеттеринин аразында чарылгалдарын боттандыраар талазы-биле бүрүн эргелерни аңгылаары;
- е) Тыва Республиканын бюджетинге сан-хөө дузанын көргүзүлгөзүн чурумун болгаш негелдеринин Россия Федерациязынын күрүне эрге-чагырга органны-биле кады

- доктаашыры;
- ж) Тыва Республиканын бюджетинден тус чер бюджеттеринге сан-хөө дузанын база бюджет чээлилерин көргүзүлгөзүн чурумун болгаш негелдерин тодаралды;
- з) Тыва Республиканын бюджетинден тус чер бюджеттеринге сан-хөө дузанын болгаш бюджет чээлилерин көргүзүлгөзүн;
- и) бюджет чээлилерин тыпсырынын чурумун болгаш негелдерин доктаашыры;
- к) Тыва Республиканын иштики күрүне чээлилээш-киннеринин даңзызын болгаш оларны боттандыраарынын чурумун тодаралды;
- л) Тыва Республиканын иштики болгаш даштыкы күрүне чээлилээш-киннерин боттандыраары база Тыва Республиканын күрүне эрезин эргелеп-башкаары;
- м) федералдыг хоолжудулгага дүштүр республика үндүрүлгелерин болгаш чыылдаларын, ол ышкаш оларны хавыраарынын чурумун доктаашып тургузары;
- н) федералдыг хоолжудулгага дүштүр Тыва Республиканын үнелиг саазынын үндүрери;
- о) федералдыг хоолжудулгага дүштүр Тыва Республиканын тускай сорулгалыг болгаш валюта фондустарын тургузарынын болгаш ажил-чорудулгазынын чурумун тодаралды;
- п) федералдыг хоолжудулгага-биле доктааткан чурум эзугаар кредит организацияларынын устав капиталын тургузарында киржири; төлээлекчи банкыларын даңзызын тодаралды;
- р) Тыва Республиканын күрүне өнчүзүнүн объектилерин эргелеп-башкаары;
- 1.3. Тыва Республиканын күрүне, экономиктиг, экологтук болгаш социал хөгжүлдээзинин талазы-биле девискээр политиказын тодаралдырынын болгаш республика программаларын хүлээп алырынын айтырыгларыннын талазы-биле бүрүн эргелер:
- а) агроуплеттук комплекзин хөгжүдери болгаш көдээ ажил-агый продукциязын бүдүрерин көүдөлдери; мал ажылында болгаш көдээниң социал адырында күрүне деткимче;
- б) сайгарлыкчы ажылды хөгжүдери болгаш аңаа деткимче көргүзери;
- в) Тыва Республиканын энергетика, информация болгаш амыдырал хандырылганын өске-даа системаларын ажил-чорудулгазын бодунун бүрүн эргелеринин хемчээли-биле хандыраары;
- г) Тыва Республиканын үлөтпүрүнүн турум хөгжүлдээзин хандыраары;
- д) республика ажылгалынын автомобиль оруктарынын четкилерин ажаап-тежээри болгаш сайзырадыры;
- е) Тыва Республиканын социал-экономиктиг хөгжүлдээзин деңгелин барымдаалап база Россия Федерациязынын күрүнениң транспорт политиказынын концепциязында дүштүр транспорт комплекзинин турум ажылын хандыраары;
- ж) хоорайларын болгаш өске-даа чурттакчылыг черлерин коммунал-ажыл-агыйнын, энергия, газ, суг хандырылганын, одалгазынын айтырыглары;
- 1.4. Тус чер бот-башкарылганын организастаарынын айтырыгларыннын талазы-биле бүрүн эргелер:
- а) федералдыг хоойлулар-биле доктааткан ниити принциптерин үндэзининге тус чер бот-башкарылганынын организастаарынын болгаш ажил-чорудулгазын хоойлу эзугаар хандыраары;
- б) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужулгазы-биле доктааткан чурум эзугаар муниципалитет тургузулганын кызыгаарын бадылаары болгаш өскертири;
- в) муниципалитет тургузулганынын уставтарынын күрүне бүртүктелерин чурумун доктаашыры;
- г) тус чер референдумун белеткээринин болгаш эртерининин чурумун тодаралды;
- д) тус чер бот-башкарылганын органнынга болгаш тус чер бот-башкарылганынын эрге-дужаалдыг сонгундалыг кижилеринин сонгундаларын белеткээринин болгаш эртерининин чурумун тодаралды;
- е) муниципалитет албанынын айтырыгларын хоолжудулгага эзугаар таарыштыраары;
- 1.5. Россия Федерациязынын харылавазы чүүлдерге, Россия Федерациязы биле Тыва Республиканын кады харылаар чүүлдеринге хамаарышпас айтырыглар талазы-биле өске-даа бүрүн эргелер.
2. Россия Федерациязынын эргелеп-башкаар чүүлдеринден болгаш Россия Федерациязынын база Россия Федерациязынын субъектилеринин кады эргелеп-башкаар чүүлдеринин талазы-биле Россия Федерациязынын бүрүн эргелеринден дашкаар чүүлдерге хамаарыштыр Тыва Республиканын күрүне эрге-чагыргазында бүгү долу эргезин ажилтаары.
3. Россия Федерациязынын эргелеп-башкарылганындан, Россия Федерациязынын болгаш Россия Федерациязынын субъектилеринин кады эргелеп-башкаар чүүлдеринин бүрүн эргелеринден дашкаар чүүлдерге хамаарыштыр Тыва Республиканын хоойлузунын азы өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актызынын аразында чөрүлдээлиг байдал тургустунганда, Тыва Республиканын хоойлузу азы өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актызын ажылтаттынар.
- 63 чүүл. Бүрүн эргелерин дамчыдып бээр
1. Бир эвес Россия Федерациязынын Конституциязында болгаш федералдыг хоойлуларга чөрүшпей турар болза, Тыва Республиканын күөскөч эрге-чагыргазынын органнын күөскөч эрге-чагырганын федералдыг органнынын чөпшээрээнин эзугаар оларнын бүрүн эргелеринин чамдык кезин боттандыраар кылдыр хүлээп ал болур.
2. Тыва Республиканын күөскөч эрге-чагырга органнын күөскөч эрге-чагырганын федералдыг органны-биле чөпшээржилге эзугаар оларга боттарынын бүрүн эргелеринин чамдык кезин боттандыраары-биле дамчыдып болур.
- 64 чүүл. Регионнар болгаш чурттар аразынын база даштыкы экономиктиг харылзаалар
1. Тыва Республика бодунун күрүне эрге-чагыргазынын органнынын нүүрүнде Россия Федерациязынын субъектилерин-биле харылзааларын бот-тускайлап тургузар.
2. Тыва Республика федералдыг хоойлуга дүштүр даштыкы күрүнелерин субъектилерин-биле, административ-девискээр тургузулгалары-биле чурттар аразынын болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларын боттандыраар, ол ышкаш Россия Федерациязынын Конституциязы болгаш федералдыг хоойлулар-биле тодараттынар чурум эзугаар делегей организацияларынын ажил-чорудулгазына киржип болур.
3. Тыва Республика Россия Федерациязынын Конституциязы болгаш федералдыг хоойлулар-биле доктааткан чурум эзугаар болгаш оон чөпшээрээ хемчээли-биле даштыкы чурттарынын күрүне эрге-чагыргазынын органны-биле даштыкы экономиктиг болгаш өске-даа харылзааларын боттандырып болур.
4. Тыва Республика даштыкы экономиктиг харылзааларын Россия Федерациязынын хоолжудулгазы-биле доктааткан чурум эзугаар чөпшээрээ хемчээли болгаш хевирлерге, Тыва Республиканын социал-экономиктиг хөгжүлдээзин болгаш оон чурттакчы чонунун хергелдерин хандыраарынын сорулгаларында дүштүр боттандыраар.

V эг. СОЦИАЛ ПОЛИТИКАНЫН ҮНДЕЗИННЕРИ

65 чүүл. Чонун социал камгалаанын магадладары

1. Тыва Республиканын девискээринге Россия Федерациязынын хамаатыларын социал камгалаанын, оларнын национал болгаш социал хамаарылгаларында, чурттал турар черинде, эт-хөрөнгезинин байдалында болгаш өске-даа байдалдарда хамаарылга чожаа магадлаар болгаш хандыраар.
2. Социал камгалады күрүне албан черлерин дамчыштыр бюджеттин, бюджеттен дашкаар фондустарын акши-хөрөнгезинин, эки тура-биле кириген дадывыларын күсели-

биле боттандыраар. Инвалидтерге, дайыннын болгаш күш-ажылдын хоочуннарында күрүнеңиң онза камгалаанын магадлаар.

66 чүүл. Чурттакчы чонун кадыкшылын камгалаары

Тыва Республика чурттакчы чонун экологтук болгаш санитар-эпидемиологтук менди чоруун хандыраарында база кадык камгалаанынын күрүне, муниципалдыг, хуу системаларын сайзырадырыча утланган хемчеглерни ал чорудар, кижиниң кадын быжыглар, күш-культураны болгаш спортту сайзырадыр ажил-чорудулганы деткири, эмнелге болгаш профилактика албан черлеринин ажилдаарында таарымчалыг байдалды тургузар, ол талазы-биле республика программаларын чогадып кылыр база оларнын боттарынын хандыраар, а ол ышкаш чурттакчы чонун кадыкшылын камгалаарынын база быжыгларын федералдыг программаларын боттандыраарында киржир.

67 чүүл. Эртем болгаш өөредилге

1. Тыва Республика ниитилелдин угаан-бодал арга-шинээн сайзырадыр, эртем болгаш өөредилге черлеринин ажил-чорудулганын хандыраар, эртем болгаш өөредилге черлеринге күрүне деткимчезин көргүзүр база эртем-техниктиг политиканы чорудар.
- Тыва Республикада салым-чааныг болгаш талантылыг хамаатыларын аргаларын боттандыраарында болгаш чогадыкчы чоруун ажыдарында бүгү байдалдарын тургузуп турар.
2. Организациялар база хуу кижилер хоойлунун негелделеринге дүштүр эртем, өөредилге болгаш кижизидилге черлерин тургузар эргелиг.
3. Тыва Республика эртем болгаш өөредилге адырларында делегей чергелиг база даштыкы экономиктиг харылзааларын сайзыраарын деткири.

68 чүүл. Тоогу, култура болгаш угаан-бодал салгалы

1. Тыва Республика национал культураны, уран-чечен өнчүзүн катап сайзырадып хөгжүрүп хандыраар, национал чаңчыларын болгаш эзулалдарын деткири, девискээринде чурттаан улустарын боттарынын дил-домаан камгалат арттырып алыр эргезин магадлаар, оларнын национал болгаш култура талазы-биле онзагай талапарынын сайзыраарында таарымчалыг байдалды тургузар.
2. Тыва Республика оон девискээринде турар төөгүнүн, культураның база шажынын турсаалдарын камнап-кадагаларын хандыраар, бодунун девискээринден дашкаарлай берген төөгүнүн, культураның болгаш угаан-бодалдын үнелиг турсаалдарын доктааткан чурум эзугаар эгидип алырынын хемчеглерин чорудар.

69 чүүл. Күш-культура болгаш спорт

Тыва Республика күш-культураның болгаш спорттук сайзыраарында элпиг байдалдарын тургузар, спорттук национал хевирлерин деткири, ол ышкаш делегей чергелиг спортчу харылзааларын боттандыраар.

70 чүүл. Өг-бүлени камгалаары

Тыва Республика өг-бүлелерин быжыгарын деткири, оон дугайында сагышты уруглар албан черлерин калбаа-биле тургузуп база сайзырадып тура, сагыш салыр, өг-бүлө херээңге өскелерин киржир чоруун болдурбас болгаш өг-бүлө кежигүнеринин боттарынын эргелерин моондак чок боттандыраарын хандыраар.

VI эг. ЭКОНОМИКТИГ ПОЛИТИКАНЫН ҮНДЕЗИННЕРИ

71 чүүл. Экономиктиг системада өнчүзүн хевирлери

1. Тыва Республиканын экономиказынын үндэзини болза, экономиктиг ажил-чорудулганын хостуу, эрге-хоойлу камгалаанында ден байдалдарын өнчүзүн хевирлеринин хей янызын болгаш дең эргелик болур.
2. Тыва Республиканын экономиктиг системанын үндэзинин Тыва Республиканын өнчүзү, Тыва Республиканын бюджетин, күрүненин чер фондуз, күрүненин чер иштинин фондуз, күрүнениң арга-ыяш болгаш суг фондустары, мал ажылы болгаш көдээ ажил-агый тургузуп турар.

72 чүүл. Күрүне эргелеп-башкарылганын деңгелдеринин аялы-биле күрүне өнчүзүн объекттерин эргелеп-башкаар талазы-биле бүрүн эргелерин аңгылаары

1. Тыва Республиканын девискээринде турар күрүне өнчүзүн объектилерин эргелеп-башкаар талазы-биле бүрүн эргелерин федералдыг хоойлу-биле азы Россия Федерациязын Чазза биле Тыва Республиканын Чаззаның аразында чарар керээри биле аңгылаар.
2. Күрүнениң чер иштинин фондузунун, күрүненин арга-ыяш болгаш суг фондустарынын, күрүненин чер фондузунун участоктарын ээлээрин, ажылгаарын болгаш аялап башкаарын Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоолжудулгалары-биле доктааткан чурум эзугаар Россия Федерациязы болгаш Тыва Республика боттандырып чорудар.

73 чүүл. Федералдыг өнчүзүн объектилерин Тыва Республиканын күрүне өнчүзү кылдыр дамчыдары

Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга органнын бодунун харылаар айтырыгларыннын чергези-биле Россия Федерациязынын күрүне эрге-чагырга органнынга федералдыг өнчүзүн бүдүрүлгелерин болгаш өске-даа объектилерин Тыва Республиканын күрүне өнчүзү кылдыр дамчыдарынын дугайында делег кириер эргелиг.

74 чүүл. Тыва Республиканын күрүне өнчүзүн муниципалдыг өнчүзү кылдыр дамчыдары

Тыва Республиканын күрүне өнчүзүн Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга органнынын инициативы-биле тус чер бот-башкарылганын чогуур органнын чөпшээрээнде, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылга органнынын саналдааны-биле муниципалитет өнчүзү кылдыр дамчыдып берип болур.

75 чүүл. Муниципалитет өнчүзүнүн объектилерин Тыва Республиканын күрүне өнчүзү кылдыр дамчыдары

Муниципалитет өнчүзүнүн объектилерин федералдыг хоолжудулгага дүштүр Тыва Республиканын хоойлузу-биле, тус чер бот-башкарылганын актылары-биле доктааткан чурум эзугаар тус чер бот-башкарылга органнынын саналы-биле Тыва Республиканын күрүне өнчүзү кылдыр дамчыдып берип болур.

76 чүүл. Федералдыг өнчүзүн объектилеринге хамаарыштыр Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга органнынын бүрүн эргелери

Тыва Республиканын күрүне эрге-чагыргазынын органнын Тыва Республиканын девискээринге федералдыг өнчүзүн бүдүрүлгө болгаш социал объектилерин чогулмалыг тургустунганга, оларнын бойдус курлавырларын чөптүг ажылгаарында, долгандыр хүрээлелди камгалаарынын хемчеглерин күөспелдеринге күрүне контролон бодунун бүрүн эргелеринин хемчээли-биле боттандыраар.

77 чүүл. Күрүне өнчүзүнүн объектилерин хавырып турар үсе оларнын өртөк-үнезин толээр

Тыва Республика Россия Федерациязынын хоолжудулгазында доктаатылган чурум болгаш негелдер эзугаар күрүне өнчүзүнүн объектилерин хавырган таварылгада оларнын өртөк-үнезин төлөдип алыр эргелиг.

78 чүүл. Тыва Республиканын күрүне өнчүзүнге хамаарышпас объектилерин ажыглаары

Тыва Республиканын күрүне эрге-чагыргазынын системанын болгаш чурттакчы чонун (чонунун) хергелдерин хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга органнын Тыва Республиканын девискээринде турар федералдыг, муниципалдыг, хуу өнчүзүн азы хей-ниити каттыжышкынаарынын өнчүзүнүн объектилерин оларнын чогуур ээлери-биле керээлерге үндэзилээш ажылгаар.

79 чүүл. Тыва Республиканын күрүне өнчүзүнүн объектилерин

1. Тыва Республиканын күрүне өнчүзүнге хамааржыр чүүлдер:
- а) республика бюджетинин акша-хөрөңгилеринин күсели-биле тудуп тургустан азы федералдыг болгаш муниципалдыг өнчүзүндө Тыва Республиканын өнчүзүнче дамчыткан, а ол ышкаш күрүне болгаш муниципалдыг негелде-хергелдинге, хуу болгаш өнчүзүн өске-даа хевирлеринден ден чергелиг эгидилгелиг хавырган инженер инфраструктуразынын болгаш харылзаа-аргылыгга объектилер; федералдыг хоолжудулгага дүштүр энергетика болгаш өске-даа курлавырлар;
- б) Тыва Республиканын акша-хөрөңгилеринин күсели-биле тургустан азы садып алган азы федералдыг хоойлулар-биле доктааткан чурум эзугаар Тыва Республикага дамчыдып берген өөредилгенин, эртемниң, культураның, кадык камгалаанын, күш-культура болгаш спорттук бүдүрүлгелери, каттыжышкынаары, албан черлери, өске-даа албан черлери, оон иштинде Тыва Республиканын күрүне өнчүзүнүн оон девискээринде эвес объектилер;
- в) федералдыг хоолжудулгага дүштүр культура болгаш төөгү салгалынын республика чергелиг объектилерин;
- г) республика бюджетинин болгаш республиканын тускай сорулгалыг база валюта фондустарынын хөрөңгилери.
2. Федералдыг хоойлулар-биле доктааткан чурум болгаш негелделер эзугаар Тыва Республиканын өнчүзүнче күрүненин чер фондуздан чер участоктарын, Тыва Республиканын күрүнениң үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштар фондустун хөрөңгилерин кириштир өске-даа объектилер хамааржып болур.
3. Тыва Республиканын күрүне өнчүзүнүн объектилеринин даңзызын Тыва Республиканың Улуг Хуралы бадылаар.

80 чүүл. Тыва Республиканын күрүне өнчүзүнүн объектилерин эргелеп-башкаары болгаш аялаары

1. Тыва Республиканын күрүне өнчүзүнүн объектилерин Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоолжудулгаларында дүштүр Тыва Республиканын Чазза эргелеп-башкаар болгаш аялаар.
2. Тыва Республиканын күрүне өнчүзү бооп турар эт-хөрөңгин доктааткан чурум эзугаар бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге быжыглаан туруп болур.
3. Тыва Республиканын күрүне өнчүзүн федералдыг хоолжудулгага дүштүр ажил-агый субъектилерге алдынан арыг орулганынын чамдызын республика бюджетинче шийтерген негелде-биле трастылыг (бүзүржилге) башкарылгага дамчыдып берип болур.

81 чүүл. Хой-ниити каттыжышкынаарынын өнчүзү

1. Юридиктиг эргелиг хой-ниити каттыжышкынаарынын өнчүзүн бажың-балгат, тудулар, чурттаар оран-сава фондуз, транспорт, дериг-херекселдер, ажил-агый херекселдерин, культура-чырыдышкына, кадыкшыгылга ажылгаар эт-хөрөңги, акша-хөрөңги, акциялар, өске-даа үнелиг саазыннар болгаш ук хой-ниити каттыжышкынаарынын уставында айттылган ажил-чорудулгазын материалдыг хандыраарыга эрежөк чуугула өске-даа эт-хөрөңги хамааржып болур.
2. Хой-ниити каттыжышкынаарынын өнчүзүн ээлээринин, ажылгаарынын болгаш аялап башкаарынын айтырыглары федералдыг хоолжудулгага-биле таарыштыраар.

82 чүүл. Чер хамаарылгаларын таарыштыраар болгаш бойдус ажылгалы

1. Чернин, чер иштинин байлктарын, суг, арга-арыг болгаш өске-даа бойдус курлавырларын ээлээрин, ажылгаарын болгаш аялап башкаарын Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоолжудулгалары-биле доктааткан чурум эзугаар боттандыраар.
2. Тыва Республиканын девискээринде черлерни, чер иштин, суг, арга-арыг болгаш өске-даа бойдус курлавырларын ажылгаарынын эргелерин дамчыдып, хуваап бээрин федералдыг хоойлулар-биле таарыштыраар.
3. Тыва Республиканын девискээринде күрүненин чер иштинин фондузун, күрүн

(Улангыз. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арынарда).

Республиканың эргелеп-башкаар чүүлдерин сорулгаларын болгаш функцияларын хандыраарга үндүрер кылдыр көрдүгөн акша-хөргөни мөөнөздеринин болгаш чарырынын хевир болур.

2. Тыва Республиканың бюджетиде болгаш республиканың девискээринде турар муниципалитет тургузулгаларының бюджеттеринин мөөң түңү Тыва Республиканың каттышкан бюджетиде болур.

3. Тыва Республиканың бюджетинин орулгалары бодунун болгаш таарыштырып турар федералдыг үндүрүг орулгаларындан, а ол ышкаш бюджеттен саң-хөө дузаламчызындан болгаш бюджет чээлилеринден хевирлетинип тургустунар.

4. Тыва Республиканың бюджетинин чарыгдалдарын хевирлеп тургузарда, күрүнениң эң бичи стандарттарын, күрүнениң ачы-дуза көргүзүрде чарыгдалдарының саң-хөө нормативтерин болгаш бюджет-биле эң эвээш хандыртына-рының чангыс ай методологтук үндезининге барымдаалат-тынып тургустунар.

87 чүүл. Тыва Республиканың тускай сорулгалыг болгаш валюта фондулары

1. Акша-төгериң банк албан черлеринин тускай агар санында турар болгаш Тыва Республиканың Чазаа чарыгдал болур республиканың тускай сорулгалыг база валюта фондуларын Тыва Республика тургузуп алыр эргелиг.

2. Тыва Республиканың тускай сорулгалыг база валюта фондуларын тургузарының болгаш оларның ажил-чорудулгазының чурумун Хоойлу эзугаар доктаадыр.

88 чүүл. Тыва Республиканың үнелиг металлдарының болгаш үнелиг даштарының күрүне фондузу

Тыва Республиканың үнелиг металлдарының болгаш үнелиг даштарының күрүне фондузун Россия Федерациязының Чазаа-биле чөпшээржилге эзугаар тургузар болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органның шийтирлеринге дүүштүр ажыглаар.

89 чүүл. Кредит хамаарылгалары болгаш курлавырлар

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органның экономиктиг, экологтук база социал программаларын боттандыраарга немелде акша-хөргөң кириштигер сорулга-биле, Россия Федерациязының хоойлужулгазынга дүүштүр, банкылар-биле, еске-даа саң-хөө чээли албан черлери-биле, чурттакчы чок-биле кредит хамаарылгаларын тургузар.

2. Кредит курлавырларының үнер дөстери кылдыр ажыглаар хевирлер:

а) бугурулгелери болгаш социал адырны хөгжүдеринге республика чергелиг чээлилерни, оң иштинде тускай сорулгалыг;

б) кредит бээр албан черлеринден Тыва Республиканың Чазааның акша-төгериң чээл алыры, федералдыг бюджеттен азы Россия Федерациязының бюджет системаның еске-даа деңгелдеринден чээли алыры;

в) Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужулгаларынга дүүштүр чээли хамаарылгаларының еске-даа хевирлери.

90 чүүл. Тыва Республикада банк системазы

1. Тыва Республикада банк системазы федералдыг банк системанын түдүш кезээ бооп турар болгаш Россия Федерациязының хоойлужулгазы-биле таарыштырар.

2. Тыва Республиканың девискээринде Россия Федерация-зының Төп банкызынын (Россия Банкызы) албан черлери, кредит организациялары база ол ышкаш даштыкы банкыларның салбырлары болгаш төлөөлөр черлери ажылдап турар.

91 чүүл. Тыва Республиканың Саналга палатазы

Күрүнениң саң-хөөзүн хынаар, турум ажылдаар орган болур. Тыва Республиканың Саналга палатазын Тыва Республикага тургузуп алыр эргелиг, ону тургузарын болгаш оң ажил-чорудулгазын Тыва Республиканың хоойлузун эзугаар тодаргайлаар.

VIII эгс. ЭКОЛОГТУГ ПОЛИТИКАНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

92 чүүл. Долгандыр турар хүрээлелди кадагалаары

Тыва Республика федералдыг хоойлуларын доктаатканын бүрүн эргелеринге дүүштүр долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаарың кол улангышкынарын тодардыр болгаш бодунун девискээринге турум экологтук айыл чок сайзыралды хандыраар сорулгалыг экологтук программалары бадылаар

93 чүүл. Экологтук политиканың кол-кол утланымышкынары

Тыва Республика бойдус курлавырларын, экологияга хоралыг объектилерин даңылаарын болгаш оларның байдалын үнелээр ажылды чорудар, долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаарын планнаар, күрүнениң башкарылганын бодунун, бугурулгын, албан черлеринин организацияларынын бойдус камгалаар талазы-биле ажил-чорудулгазын дүүштүр; долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар талазы-биле хемчеглер күүселдеринге херек акша-төгериң эки тура-биле мөөнөздерин деткири; күрүнениң экологтук хыналдазын боттандыраар; долгандыр турар бойдус хүрээлелге хоралыг объектилерин ажил-чорудулгазын кызыгаларынын, тур соксадырынын, шугт соксадырынын дугайында шийтирлерин хүлээп алыр; бойдуска заповедниктер тургузар ажылды организастаар; экологтук кижиздилге, өөредилге база чырыдымышкын талазы-биле хемчеглер ал чорудар; Россия Федерациязының эргелеп-башкаарында хамаарышпас еске-даа айтырылгала шийтирлерин хүлээп алыр.

94 чүүл. Экологтук экспертиза

Тыва Республика күрүне база хой-никти экологтук экспертиза талазы-биле хамаарылгалары экологтук, социал болгаш экономиктиг онзагай байдалдары барымдаалар, Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлужулгаларына дүүштүр боттандыраар.

95 чүүл. Атмосферанын агаарын, суг курлавырларын, арга-арыгларын, хөрзүнү болгаш дириг амытаннарын камгалаары

1. Тыва Республика федералдыг хоойлуларын доктаатканын бодунун бүрүн эргелеринге дүүштүр атмосферанын агаарын, суг курлавырларын, арга-арыгларын, хөрзүнү, дириг амытаннарын сарылдыг ажылгаарын, оларны хоралыг чүүлдерден камгалаарынче уланган эрге-хоойлу, организастыг болгаш еске-даа хемчеглерин системазын ажилдап кылыр болгаш боттандыраар.

2. Тыва Республика федералдыг хоойлуга дүүштүр республика болгаш тус чер чергелиг онза камгалалдыг бойдус девискээрлерин тодардыр, оларны организастаар болгаш ажилдаарынын талазы-биле күрүне башкарылганын болгаш хыналдазын боттандыраар.

IX эгс. ХООЙЛУЖУДУЛГА (ТӨЛЭЭЛЕГЕ) ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

96 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралы — Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлелге) органы

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралы—Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының доктаамал ажилдары кара чангыс хоойлужудулга (төлээлелге) органы. Тыва Республиканың Улуг Хуралы Төлээлекчилер палатазы болгаш Хоойлужудулга палатазы деп ийи палатадан тургустунар.

2. Төлээлекчилер палатазы 130 депутаттардан, Хоойлужудулга палатазы 32 депутаттардан тургустунар.

3. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палата бүрүзүнүн

бүрүн эргелеринин хуусаазы — 4 чыл

4. Тыва Республиканың Улуг Хуралы юридиктиг эргелиг албан чери болур.

5. Тыва Республиканың Улуг Хуралы бодунун бүрүн эргелерин хоойлулар, доктаалдар, медегелдер, кыйгырылгар хүлээп алыры-биле болгаш хыналда ажилдарын кылып чорудары-биле боттандыраар.

6. Тыва Республиканың эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хүлээп алган болгаш хоойлу эзугаар күштүг болуп кирген нормативтиг хоойлу-дурум актыларын Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органның, еске-даа күрүне органның, тус чер бот-башкарылганын органның, организацияларын, албан-дужаалдыг кижилерин болгаш хамаатыларның күүседири албан болур ужурулг.

97 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының сонгудалар

1. Төлээлекчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын депутаттары чангыс мандаттыг сонгудла округтарынга сонгудар.

2. Төлээлекчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын сонгудаларын чорударынын чурумун Россия Федерациязынын хоойлужулгазынга дүүштүр Тыва Республиканың хоойлуларын доктаадыр.

3. Төлээлекчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын депутаттары сонгудур болгаш сонгудар эргелиг база 20 хар четкен Россия Федерациязынын хамаатызы сонгудуп болур.

98 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының ажылын организастаары

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палата бүрүзү бирги хуралын ук палатаның депутаттарынын доктааттыгач чогуур санынын үштүн ийизин сонгаан соонда 30 хүнден орай эвес чыылдыраар.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палата бүрүзүнүн бирги хуралын Тыва Республиканың Төп сонгудла комиссиязынын Даргазы ажыдаар.

3. Төлээлекчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын чаа чыжынын ажылын эгелзэң үезинден мурнундагы чыныш Төлээлекчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын бүрүн эргелери соксаар.

4. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын каттышкан хуралдары, а ол ышкаш Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палата бүрүзүнүн хуралдары хоойлула көрдүгөн таварылгалардан аңгыда ажык болур.

5. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталары ук палаталарын депутаттарынга удурткан доктаамал, тур комитеттерни болгаш комиссияларны, ажилчын бөлүктөрнү тургузар эргелиг.

6. Тыва Республиканың Улуг Хуралы, оң палаталары болгаш комитеттери Тыва Республиканың ажил, амдыралынын болгаш ажилдап кылып турар хоойлулар төлөвилелдеринин айтырылганын көөрү-биле парламент дыннаашкынарын чорудуп болур.

7. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталары, бир эвес бо Конституция база федералдыг хоойлу ескээр доктаатпаан болза, чогуур палатаның депутаттарынын доктааткан санынын хөй кезинин бадылааны-биле бодунун харыылаары айтырылганын талазы-биле нормативтиг болгаш эрге-хоойлу актыларын хүлээп алыр.

8. Тыва Республиканың Улуг Хуралын организастаарынын болгаш оң ажил-чорудулгазынын үндезинери бо Конституция эзугаар тургустунар. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын ажил-чорудулгазынын чурумун палаталарнын регламентилери тодардыр.

99 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының бирги организастыг хуралы

Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталар бүрүзүнүн бирги организастыг хуралы Тыва Республиканың Улуг Хуралынын чогуур палатазынын доктааткан санын составынын үштүн ийизинден эвээш эвес депутаттары олуржур болза, бүрүн эргелиг.

100 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының каттышкан хуралдары

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын хуралдарын аңгы эртрирер.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын каттышкан хуралдарын Тыва Республиканың иштики политиказынын, регионнар аразынын, делегей чергелиг болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларын хөгжүлдизинин кол улангышкынарын тодардыр дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын чыл санында Тыва Республиканың Улуг Хуралына айткылаң көөрү-биле, ол ышкаш Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында көрдүгөн еске-даа таварылгаларда чыылдыраар.

3. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын каттышкан хуралдарын Улуг Хуралдың палаталарынын Даргалары ээлчегин эртрирер.

101 чүүл. Төлээлекчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын депутаттарының эрге-байдалы

1. Төлээлекчилер палатазынын болгаш Хоойлужудулга палатазынын депутаттарының эрге-байдалы болгаш бүрүн эргелери федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр Тыва Республиканың хоойлузун эзугаар тодараттынар.

2. Тыва Республиканың хоойлузун эзугаар доктааткан таварылгалардан аңгыда, Төлээлекчилер палатазынын депутаттары боттарынын бүрүн эргелерин кол ажил-чорудулгазындан үзүктелишчин чок боттандыраар. Хоойлужудулга палатазынын депутаттары боттарынын бүрүн эргелерин профессионалдыг доктаамал үндезинге боттандыраар.

3. Бир эвес федералдыг хоойлула ескээр көрдүмүзүн болза, Төлээлекчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын депутаттары Россия Федерациязынын федералдыг хуралынын Күрүне Думазынын депутаттары бооп болбас, Россия Федерациязынын еске-даа күрүне албан-дужаалдарын, федералдыг күрүне албанынын күрүне албан-дужаалдарын, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын, Тыва Республиканың күрүне албанынын күрүне албан-дужаалдарын ээлеп болбас. Боттарынын ажил-чорудулгазын профессионалдыг доктаамал үндезинге боттандырып турар Төлээлекчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын депутаттары башкы, эртем болгаш чогаалчыкы ажилдар кылырындан аңгыда, телевирилг еске ажил-чорудулга кылбас.

4. Төлээлекчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын депутаттары сонгукчулар мурнунга бүзүрелин чидирген таварылгада, оларнын мурнунга харысалганын хүлээр. Төлээлекчилер палатазынын, Хоойлужудулга палатазынын депутаттары сонгукчуларын бүзүрелин чидиргенин түннелде, оларга харысалганын хүлээдиринин чурум байданын Тыва Республиканың хоойлузу тодардыр.

5. Кым-даа хары утпа Тыва Республиканың Улуг Хуралынын ийи палаталарынын депутаттары бооп болбас.

102 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының хоойлужудулга саналдаар инициативазы

Тыва Республиканың Улуг Хуралы Россия Федерациязынын федералдыг хуралына хоойлужудулга саналдаар инициативалыг эргелиг болур.

103 чүүл. Төлээлекчилер палатазынын бүрүн эргелери

Төлээлекчилер палатазынын бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

а) бо Конституциянын доктааткан чурумун эзугаар Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелерин чүүлдүтүзүп көөрү;

б) Төлээлекчилер палатазынын регламентизин хүлээп алыры;

в) Төлээлекчилер палатазынын даргазын болгаш оң оралакчыларын сонгууру;

г) Төлээлекчилер палатазынын ажилчын органнын тургузары;

д) Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазынын хүлээп

алган Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын бо Конституцияга дүүштүр хүлээп алырын азы хүлээп албазын көөрү болгаш оларга ат салыры-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазын чорудары;

е) Хоойлужудулга палатазынын депутаттарынын сонгудаларын доктаадыры;

ж) Тыва Республиканың хоойлузунда доктааткан чурумун эзугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын чөпшээржилге-биле Тыва Республиканың референдумун доктаадыры;

з) Саналга палатазынын Даргазынын оралакчызын албан-дужаалга томуйлаары болгаш халаары база оң аудиторларын составынын чартык кезин томуйлаары;

и) Тыва Республиканың Төп сонгудла комиссиязынын кезигүнеринин чартык кезин томуйлаары;

к) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын киргени-биле Тыва Республиканың Конституция судунун судьяларын Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун доктааткан чурумун эзугаар томуйлаары;

л) Тыва Республиканың конституция хоойлузунун доктааткан чурумун эзугаар чарар судьяларын томуйлаары;

м) Россия Федерациязынын хоойлузунда доктааткан чурумун эзугаар федералдыг судтарнын судьяларын (даргаларын, даргаларынын оралакчыларын) албан-дужаалга томуйлаарына кандидатураларын дугуржуру;

н) Тыва Республиканың Чазааның Россия Федерациязынын субъектилерин-биле, ол ышкаш даштыкы федеративтиг күрүнелерин субъектилерин-биле, даштыкы күрүнелерин административ-девискээр тургузулгалары-биле чарган керээлерин (дугуржулгаларын) бадылаары;

о) федералдыг хоойлула көрдүгөн таварылгаларда болгаш Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктааткан чурум эзугаар күүсекчи эрге-чагырганын федералдыг органның девискээр органнын удуртукчуларынын албан-дужаалыга томуйлаар кандидатураларын дугуржуру;

п) Тыва Республиканың хоойлужулгазы-биле Төлээлекчилер палатазынын эрге-хүлээлгезинге хамаарыштырган еске-даа айтырылганын шийтирлээр.

104 чүүл. Хоойлужудулга палатазынын бүрүн эргелери

Хоойлужудулга палатазынын бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

а) бо Конституцияда доктааткан чурум эзугаар Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелерин хүлээп алыры;

б) Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын хүлээп алыры, оларга ескерилгелерин болгаш немелделерин кириери, оларнын күүселдезинге хыналданы чорудары;

в) Хоойлужудулга палатазынын Регламентизин хүлээп алыры;

г) Хоойлужудулга палатазынын даргазын болгаш оң оралакчыларын сонгууру;

д) Хоойлужудулга палатазынын ажилчын органнын тургузары;

е) Төлээлекчилер палатазынын болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын сонгудаларын доктаадыры;

ж) федералдыг хоойлула дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга бүзүрөвезинин (бүзүрөвезинин) дугайында шийтирнү хүлээп алыры;

з) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын бодунун күзели-биле албан-дужаалындан дужерин хүлээп алыры;

и) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын киргени-биле республика бюджетин бадылаары оң күүселдезинин хыналдазын чорудары;

к) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын киргени-биле Тыва Республиканың социал-экономиктиг сайзыралынын республика программаларын бадылаары;

л) Тыва Республиканың Чазааның Тыва Республиканың бюджетин күүсеткеннин дугайында отчетун болгаш Тыва Республиканың социал-экономиктиг программаларынын күүселдезинин дугайында отчеттарын көөрү;

м) Тыва Республиканың күрүне өңчүзүнүн ажылгалынын болгаш башкарылганын чурумун доктаадыры;

н) республиканын үндүртүлгелерин, чыылдаларын болгаш еске-даа албан телевирилгын, ол ышкаш оларны хавырып алырынын чурумун доктаадыры, республика чээлилерин болгаш үнелиг саазыннарын үндүреринин чурумун тодардыраар;

о) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын оралакчыларын, сан болгаш экономика сайыттарын албан-дужаалга томуйлаарына чөпшээрел бээр болгаш оларга бүзүрөвезинин дугайында шийтирнү хүлээп алыры;

п) Саналга палатазынын Даргазын болгаш оң аудиторларын составынын чартык кезин албан-дужаалга томуйлаары болгаш албан-дужаалдан хостаары;

р) кижинин эргелеринин талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээлекчини албан-дужаалыга томуйлаары болгаш албан-дужаалындан халаары;

с) Россия Федерациязынын федералдыг хуралына Тыва Республиканың Улуг Хуралынын хоойлужудулга саналдаар инициативазы кылдыр хоойлулар телевирилгелерин ажилдап кылыры;

т) черни болгаш республика ужу-дузалыг бойдустун еске-даа курлавырларын ажылгаларын, төөгү, культура болгаш бойдус объектилеринин камгалаанын, Тыва Республиканың күрүне өңчүзүн муниципалдыг кылдыр шийтирлеринин чурумун тодардыраар;

у) республиканын тускай сорулгалыг болгаш валюта фондуларын, үнелиг металлдарын болгаш үнелиг даштарын күрүне фондузун тургузары, оларнын акша-хөргөңгизин чарыгдал ажылгаанынын дугайында отчеттарын бадылаары;

ф) Тыва Республиканың күрүне шанналарын болгаш хундуп аттарын доктаадыры, оларны тыпсырынын болгаш шаннаарынын чурумун тургузары;

х) Тыва Республиканың албан эзузунун байырлалдарынын хүннерин тургузары.

105 чүүл. Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын сайгарып көөрүнүн болгаш хүлээп алырынын чуруму

1. Тыва Республиканың конституция хоойлуларын Хоойлужудулга палатазынын депутаттарынын доктааткан санынын үштүн ийи кезинден эвээш эвес хөй кезинин бадылаашкыны-биле, а Тыва Республиканың хоойлулары — депутаттарынын доктааткан санынын хөй кезинин бадылаашкыны-биле хүлээп алдынар. Хүлээп алдынган Тыва Республиканың конституция хоойлулары, Тыва Республиканың хоойлуларын Төлээлекчилер палатазынга сайгарып көөрү-биле 14 хонук хуусаада дамыдып бээр.

2. Тыва Республиканың Конституция хоойлузун Төлээлекчилер палатазынын депутаттарынын доктааткан санынын үштүн ийи кезинден эвээш эвес бадылаан болза, ону ол палата чүүлдүтүзүп деткээр деп санаар. Тыва Республиканың хоойлузун Төлээлекчилер палатазынын депутаттарынын доктааткан санынын чартылындан хөй кези бадылаан болза, ону Төлээлекчилер палатазы 14 хонук хуусаада сайгарып көрбөөн болза, ук хоойлуну ол палата чүүлдүтүзүп деткээр деп санаар.

3. Төлээлекчилер палатазынга Тыва Республиканың конституция хоойлуларындан аңгыда, дараазында айтырылгалар талазы-биле Тыва Республиканың хоойлуларын албан сайгарып көөр:

а) Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында;

б) республика үндүртүлгелерин болгаш чыылдаларын доктаадыр, а ол ы

(Улангыз. Эгези 1-4-кү арышарда).

өмүнээзинде ал сапырын төлөөлдүр.

г) Тыва Республиканын хоойлужулгазынга дүүштүр Тыва Республиканын Чазак тургузар, Тыва Республиканын Чазанын база Тыва Республиканын күөсекчи эрге-чагырга органнын структурасын бадылаар.

д) Тыва Республиканын Улуг Хуралыга республикада байдал дугайында айтканын чыл санында кириер.

е) Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканын Улуг Хуралынын, оон кайы-бир палатанынын бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында шийтирнн хүлээп алыр болгаш оларнын сонгулддарын эрттиреринге инициатива кириер.

ж) Тыва Республиканын Чазак Даргазынын оралакчыларын болгаш Тыва Республиканын сайыттарын 60 Конституцияда болгаш Тыва Республиканын хоойлуларында доктааткан чурумну езугаар томуйлаар.

з) Тыва Республиканын күрүнө комитеттеринин болгаш күөсекчи эрге-чагырганын еске-даа органнынын удурукчуларын томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостар.

и) Тыва Республикага референдум эрттиреринге чөпчээржилгени бээр, Тыва Республикага референдум эрттиреринге инициативаны кириер.

к) Тыва Республиканын Төл сонгулда комиссиязынын кежигүннерин чартык кезин томуйлаар.

л) Тыва Республиканын Конституция судунун судьяларынын албан-дужаалынга томуйлаар кандидатураларын Төлээлекчилер палатасына кириер.

м) Россия Федерациязынын Президентизинге болгаш Россия Федерациязынын Чазакта сайгарып көөрү биле хүлээп алырын күөсекчи эрге-чагырганын федералдыг органнынын харыылаары нормативтиг эрге-хоойлу актыларынын төлөвилелдерин кириер.

н) амгы күштүг хоойлужулуга дүүштүр Россия Федерациязынын күрүнө шааналдарына кириер болгаш Тыва Республиканын күрүнө шааналдарына биле шаанаар.

о) Тыва Республиканын Улуг Хуралынын болгаш оон палаталарынын ээлчег чок хуралдарын, а ол ышкаш 60 Конституцияда айтканын езугаар Тыва Республиканын Улуг Хуралынын катап сонгуктан палатанынын баштайгы хуралын хуусаа бетинде чылдыдарын негээр эргелиг.

п) Тыва Республиканын Улуг Хуралынын болгаш оон палаталарынын ажылынга чөвүүлэр эргелиг киржир.

р) Тыва Республиканын Чазак Даргазынын чанынга консултация болгаш таарыштырыкчы органнын тургузар; с) бойдус, техногенниг болгаш социал хевирини айыл-халалтыг байдалдарын уржуктарын чайладыр талазы-биле кемчелерин алыр.

т) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужулгаларында доктааткан еске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

3. Тыва Республиканын Чазанын Даргазы бодунун харыылаар айтырылганын Тыва Республиканын бүгү девискээринге ыяал-ла күөседир чарлыктарын болгаш айтышкынарны үндүрер.

4. Тыва Республиканын Чазанын Даргазы сүдделиг тамгалыг болур.

5. Кажан Тыва Республиканын Чазанын Даргазы бодунун хүлээлгелерин күөсөдир шыдавас аларган, а ол ышкаш бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгаларда, ол хүлээлгелерин Тыва Республиканын конституция хоойлузу-биле доктааткан чурум езугаар Тыва Республиканын Чазак Даргазынын бирги оралакчызы түр күөседир.

112 чүүл. Тыва Республиканын Чазак Даргазынын бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр

1. Тыва Республиканын Чазак Даргазы бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дараазында таварылгаларда соксадыр:

а) федералдыг хоойлуда көрдүнгенин езугаар Тыва Республиканын Улуг Хуралы анаа бүзүрл көргүспөндө;

б) хууда күзелни езугаар ажылындан халашканда Тыва Республиканын Чазак Даргазынын хууда күзели-биле ажылындан халажырын оон бижимел билдиршикинине үндөзүлөш.

Хоойлужулуга палатасы хүлээп алыр. Ажылындан халажырын хүлээп албаан болза, Тыва Республиканын Чазак Даргазы бодунун хүлээлгелерин билдиршикин кирген хүнден ийи ай иштинде күөсөдир, оон соонда бүрүн эргелерин бодундан дүжүрүп болур.

в) Россия Федерациязынын Президентизи ону албан-дужаалындан дүжүргөндө,

г) ону суд ажылдап шыдавас азы ажылдаар арга-шинээзи кызыл деп көргөндө,

д) ону суд ис чок читкен деп санаанда азы өлгөн деп чарлаанда,

е) анаа хамаарыштыр судтун буруудалыр шийтеки күш киргендө;

ж) доктаамал чурттаары-биле Россия Федерациязынын девискээринден үнүп чорутканда;

з) Россия Федерациязынын хамааттыз эргезин чидиргендө;

и) ол мөчөзүндө.

2. Тыва Республиканын Чазак Даргазы бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксатканда Төлээлекчилер палатасы бүрүн эргелерин соксаткан хүнден 14 күн иштинде Тыва Республиканын Чазак Даргазынын сонгулддарын чарлаар.

113 чүүл. Тыва Республиканын Чазак

1. Тыва Республиканын Чазак болза Тыва Республиканын күрүнө эрге-чагырганын дээди коллегиялдыг болгаш доктаамал ажылдаар күөсекчи органы болур.

2. Тыва Республиканын Чазак Тыва Республиканын Чазак Даргазындан, оон оралакчыларын, Тыва Республиканын сайыттарындан, Тыва Республиканын күөсекчи эрге-чагырганын еске-даа органнынын удурукчуларын чарлаар.

3. Тыва Республиканын Чазак Тыва Республиканын Чазак Даргазынын мурнунга харысалгалыг болгаш Тыва Республиканын чаа сонгуктан Чазак Даргазынын мурнунга бодунун бүрүн эргелерин дүжүрер.

4. Тыва Республиканын Чазак:

а) бодунун бүрүн эргелеринге дүүштүр кижини болгаш хамааттынын эргелерин болгаш хосталгаларын боттандырар, хандырар болгаш камгалаар, өңчүнү болгаш хей-ниитини корум-чурумун камгалаар, кем-херек үлгүледишкени-биле демисел чорудар талазы-биле кемчелерин боттандырар;

б) Тыва Республиканын Чазак Даргазынын Хоойлужулуга палатасына кириер Тыва Республиканын республика бюджетинин төлөвилени, а ол ышкаш Тыва Республиканын социал-экономикиг хөгжүлденин программаларын ажалдап кылыр;

в) Тыва Республиканын республика бюджетинин күөсөдизин хандырар, Тыва Республиканын республика бюджетинин күөсөдизин дугайында, а ол ышкаш Тыва Республиканын социал-экономикиг хөгжүлденин дугайында отчеттарны Хоойлужулуга палатасына кириер;

г) Тыва Республиканын хоойлуларынга дүүштүр Тыва Республиканын күрүнө өңчүнү, а ол ышкаш федералдыг хоойлужулуга дүүштүр Тыва Республиканын башкалары-биле дамчыдып берген федералдыг өңчүнү башкаар болгаш аялал башкаар;

д) федералдыг хоойлуга дүүштүр федералдыг күөсекчи эрге-чагырганын органны-биле харыылаар чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаар дугайында керээлерин чарар, а ол ышкаш боттарынын бүрүн эргелерин чамдызын боттандырар-биле бот-бодунга дамчыдып бээринин дүжүрүлгаларын чарар;

е) бойдус, техногенниг, биологтүг болгаш социал характерлиг айыл-халалтыг байдалдарын баш удур болдурбас болгаш оларнын уржуктарын чайладыр кемчелерин ажалдап кылыр;

ж) чыл санында Тыва Республиканын чоңунага нациянын кадыкшылынын, экологиянын болгаш черини база республиканын еске-даа бойдус куулавылдарынын байдалынын дугайында күрүнө илеткелерин кирип дыңдадыр;

з) Тыва Республиканын прокурорунун албан-дужаалына томуйлаарына чөпчээржилгени бээр.

и) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужулгаларында доктааткан еске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

5. Тыва Республиканын Чазак Республиканын социал-

экономикиг хөгжүлденин чугула айтырылганын талазы-биле доктаалдарны хүлээп алыр.

6. Тыва Республиканын Чазак юридиктиг албан чери болгаш сүдделиг тамгалыг болур.

7. Тыва Республиканын Чазанын харыылаар ажыл-албанын, ону тургузар чурумун болгаш ажыл-чорудулганы Тыва Республиканын конституция хоойлузу-биле тодардыр.

114 чүүл. Тыва Республиканын Чазанын девискээр органны

1. Муниципалитет тургузулганын социал-экономикиг хөгжүлденин турумчулар, күрүнө эрге-чагырга органнынын оларга дамчыдып бергени күрүненин чамдык бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылганын күөсөдир турарына контролду күштелдирер сорулга-биле Тыва Республиканын Чазак Тыва Республиканын Чазанын структура кезээ болур күрүнө эргелеп-башкарылганын бүрүн эргелерлиг девискээр органны тургузуп болур.

2. Тыва Республиканын Чазанын девискээр органны Тыва Республиканын Чазакта чыгыртыр болгаш бодунун ажыл-чорудулганын айтырылганын талазы-биле отчеттут болур. Тыва Республиканын Чазанын девискээр органнынын удурукчуларын Тыва Республиканын Чазак Даргазы албан-дужаалына томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостар.

3. Девискээр органнын тургузарынын, ажыл-чорудулганынын болгаш эрге-байдалынын чурумун федералдыг хоойлужулуга дүүштүр Тыва Республиканын Чазак доктадыр.

XI эг. ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА СУД ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

115 чүүл. Чөптүг шийдилге органны

Россия Федерациязынын Конституциязынга дүүштүр Тыва Республикага чөптүг шийдилгени конституция, хамааты, административтиг болгаш кеземче суд чорудулганы-биле чүтпө суд боттандырар.

116 чүүл. Суд системасы

1. Тыва Республикага суд системасы Россия Федерациязынын Конституциязын болгаш федералдыг конституция хоойлузу-биле тургузар.

2. Тыва Республикага федералдыг судтар болгаш Тыва Республиканын судтары ажылын чорудуп тувар.

3. Тыва Республиканын судтарына Тыва Республиканын Конституция суду болгаш Тыва Республиканын чаргы чарар судтары хамааржыр.

117 чүүл. Тыва Республикага судтарын бот-тускайлаң болгаш судьяларын хамаарышпас болуру

1. Судтар суд эрге-чагырганын бот-тускайлаң, хамаарышпас болгаш чүтпө Россия Федерациязынын Конституциязын, Тыва Республиканын Конституциязын болгаш Россия Федерациязынын хоойлужулуганын үндөзүнине боттандырар.

2. Тыва Республикада бүгү судьялар федералдыг хоойлуда доктааткан чангыс аай эрге-байдалдыг болур. Тыва Республикада чөптүг шийдилгени шалтык чок боттандырарына байдалдарын тургузуп, судьяларын ажыл-чорудулганын материал-техниктиг болгаш социал-амыдырал талазы-биле хандырар немелде кемчелерин ал тувар.

3. Судьялар кымга-даа хамаарышпас болгаш оларга дээрден башка, анаа кеземче харысалгалын онаа болбас.

4. Чаргы чарар судьяларын бүрүн эргелерин чүтпө федералдыг хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар болгаш оларнын үндөзүнине шуут азы түр соксадыр болур.

5. Тыва Республиканын конституция судунун судьяларынын бүрүн эргелерин чүтпө федералдыг хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар болгаш оон үндөзүнине барымдаалаш шуут азы түр соксадыр болур.

118 чүүл. Тыва Республиканын судтарына сайгарылгалар

1. Тыва Республиканын судтарына херектерин сайгарып көөрүн ажык чорудар. Федералдыг херектерин хаагыг хуралга федералдыг хоойлу-биле көрдүнгөн таварылгаларда көрүп болур.

2. Суд чорудуун талаларын маргыжылгалыг болгаш дең эргелиг болурунга үндөзүлөп боттандырар.

3. Федералдыг хоойлуда көрдүнгөн таварылгаларда суд чорудулганын төлээлекчилерин киржилгези-биле боттандырар.

119 чүүл. Тыва Республиканын Конституция суду

1. Тыва Республиканын Конституция суду 5 судьядан тургузунар.

2. Тыва Республиканын Конституция суду Тыва Республиканын Чазак Даргазынын, Тыва Республиканын Улуг Хуралынын палаталарынын, Хоойлужулуга палатасынын депутаттарынын үштүн бир, Төлээлекчилер палатасынын депутаттарынын бештин бир кезинин, Тыва Республиканын Чазанын, Тыва Республикада кижиги эргелеринин талазы-биле бүрүн эргелигини төлөзүлгө, тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органнынын негелделерин езугаар Тыва Республиканын Конституциязынга дүжүп турарынын дугайында херектерин көөр.

а) Тыва Республиканын хоойлуларын, Тыва Республиканын еске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын;

б) муниципалитет тургузулганын уставтарын болгаш тус чер бот-башкарылга органнынын база эрге-дужаалдыг кижилеринин нормативтиг эрге-хоойлу актыларын;

в) Тыва Республиканын күрүнө эрге-чагырга органнынын болгаш тус чер бот-башкарылга органнынын аразында керээлерин болгаш дүжүрүлгаларын;

г) Тыва Республиканын Россия Федерациязынын субъектилерин-биле, а ол ышкаш даштыкы федеративтиг күрүнелерин административ-девискээр тургузулганын-биле күштүп болбаан керээлерин.

3. Тыва Республиканын Конституция суду Тыва Республиканын Чазак Даргазынын, Тыва Республиканын Улуг Хуралынын палаталарынын, Тыва Республиканын Чазанын, Тыва Республиканын кижиги эргелеринин талазы-биле бүрүн эргелиг төлөзүлгө, тус чер бот-башкарылганын төлээлекчи органнынын негэзенин езугаар Тыва Республиканын Конституциязынга хамаарыштыр тайылбырын бээр.

4. Конституцияга дүүшпөс деп көргөн актылар болгаш оларнын чамдык чүүлдери күш чок болуп болгаш ажыглавас.

5. Тыва Республиканын Конституция судунун бүрүн эргелерин, тургузар чурумун болгаш ажыл-чорудулганын 60 Конституцияга дүүштүр Тыва Республиканын конституция хоойлузу-биле доктадыр.

120 чүүл. Чаргы чарар судья

1. Чаргы чарар судья бодунун эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хамааты, административтиг болгаш кеземче херектерин көөр.

2. Чаргы чарар судьянын бүрүн эргелерин болгаш ажыл-чорудулганын чурумун федералдыг хоойлу болгаш Тыва Республиканын конституция хоойлузу-биле доктадыр.

XII эг. ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫ

121 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын тургузар эрге

1. Тус чер бот-башкарылганын хоорайларга, көдээ чурттакчылыг черлерге болгаш еске-даа девискээлерге боттандырар. Муниципалдыг тургузулганын девискээлерин төөгүлүг болгаш тус черинин еске-даа чачындарын барымдаалап, федералдыг хоойлужулуга дүүштүр Тыва Республиканын хоойлузу-биле доктадыр.

2. Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужулугазынга дүүштүр Тыва Республикага тус чер укур-

дузалыг айтырылганын чон бот-тускайлаң шийтирлээр болгаш бодунун харысалгалыг ап, тус чер бот-башкарылганын боттандырар эргени магадылаар.

122 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын органны

1. Тус чер бот-башкарылганын хамааржыр органны болза: федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканын хоойлуларын, бүртүктөк муниципалдыг тургузулганын уставтарына дүүштүр тургузар сонгулддалыг органны; муниципалдыг тургузулганын уставтарына дүүштүр тургузар еске-даа органны болур.

2. Тус чер бот-башкарылганын органны муниципалдыг тургузулганын уставтарына дүүштүр тус чер укур-дузалыг айтырылганын бот-тускайлаң шийтирлээр.

123 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын төлөзүлгө органы

1. Тус чер бот-башкарылганын төлөзүлгө органы федералдыг хоойлуларга, Тыва Республиканын хоойлуларынга дүүштүр бүтү-ниити дең болгаш дорт сонгулда эргезин езугаар чажыт бадылаашкын-биле сонугу депутаттардан тургузунар.

2. Тус чер бот-башкарылганын төлөзүлгө органын сан составын муниципалдыг тургузулгуну уставын езугаар тодардыр.

124 чүүл. Муниципал тургузугнун баштыны

1. Муниципалдыг тургузугнун уставына муниципалдыг тургузугнун баштыны деп албан-дужаал көрдүнгөн бооп болур — сонгулдагы албан-дужаал муниципалдыг тургузугнун девискээринге тус чер бот-башкарылганын боттандырар талазы-биле ажыл-чорудулганы уштал-баштаар, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылганын сонгулдагы еске-даа албан-дужаалдарын тургузуп болур.

2. Муниципалдыг тургузугнун баштынын бүтү-ниити дең болгаш дорт сонгулда эргезин езугаар чажыт бадылаашкын-биле муниципалдыг тургузугнун девискээринде чурттап турар хамаатылар азы тус чер бот-башкарылганын төлөзүлгө органы федералдыг хоойлуга болгаш Тыва Республиканын хоойлузунга дүүштүр бодунун составындан сонугу.

125 чүүл. Тус чер референдуму

Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужулгаларында доктааткан чурумну езугаар тус чер укур-дузалыг айтырылгалар талазы-биле тус чер референдумун эрттирп болур.

126 чүүл. Хамаатыларнын хуралы (чыгыжы)

1. Тус чер укур-дузалыг айтырылганын шийтирлээр-биле муниципалдыг тургузугга хамаатыларнын хуралдарын (чыгыштарын) чылдырып болур.

2. Хамаатыларнын хуралдарын (чыгыштарын) чылдырарын болгаш эрттирерини, оон шийтирлерин хүлээп алырынын болгаш эскертирини чурумун, оон эрге-хүлээлгелерини кызыгаарын Тыва Республиканын хоойлуларынга дүүштүр муниципалитет тургузугнун уставы-биле доктадыр.

127 чүүл. Чоннун эрге-хоойлу чогадыр инициативасы

Чон муниципалдыг тургузугнун уставына дүүштүр тус чер укур-дузалыг айтырылгалар талазы-биле эрге-хоойлу чогадыр инициатива көдүрер эргелиг. Чоннун кирген тус чер укур-дузалыг айтырылгалар талазы-биле эрге-хоойлу актыларынын төлөвилелдерин чоннун төлээлеринин киржилгези-биле тус чер бот-башкарылга органнына ажык хуралга ыяал-ла сайгарып көөр, а сайгарып көрөш, үндүргөн түнделди албан езугу-биле парлаар (чонга таныштырар).

128 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органнынын эргелеп-башкаар чүүлдери болгаш бүрүн эргелери

1. Тус чер бот-башкарылга органнынын эргелеп-

башкаар чүүлдеринге болгаш бүрүн эргелеринге федералдыг хоойлужулугада доктааткан тус чер укур-дузалыг айтырылгалар хамааржыр.

2. Тус чер бот-башкарылганын органнына күрүненин бүрүн эргелеринин чамдызы оларны боттандырарына эрежок чугула материалдыг болгаш сан-хөө хөргелеринин дамчытышаан, хоойлу езугаар берген туруп болур. Дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандырарын күрүнөдөн контролдаар.

129 чүүл. Муниципалдыг өңчү

1. Муниципалдыг өңчү тус чер бюджетинин акша-хөргелери, муниципалдыг бюджеттен дашкаар фондулар, тус чер бот-башкарылга органнынын эт-хөргезин, ол ышкаш муниципалдыг черлер болгаш муниципалдыг өңчү еске-даа бойдус курлавырлары, муниципалдыг бугурулгелер, организациялар, саң-хөө чээли организациялар, муниципалдыг чуртталга фондуз болгаш чурттаар оран-савага хамаарышпас бажынар, муниципалдыг өөредилге, кадык камгалал, культура болгаш спорт албан черлери, еске-даа шимчээр болгаш шимчөөс эт-хөргөт хамааржыр.

2. Тус чер бот-башкарылганын органны муниципалдыг өңчүнү эргелеп-башкаар. Муниципалдыг өңчү кирип турар эт-хөргезин муниципалдыг тургузугнун өмүнгөзүндөн тус чер бот-башкарылганын органны өңчү ээзинин эргезин боттандырар, а Тыва Республиканын хоойлуларында болгаш муниципалдыг тургузугнун уставында көрдүнгөн таварылгада өңчү ээзи эргени чурттакчы чон дорт ээлээр.

3. Күрүнө муниципалдыг өңчүнү күрүнө, хуу өңчү, өңчүнүн еске-даа хевирлери-биле бир дөмей дөңгө хүлээп көөр болгаш камгалаар.

130 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын магадылалдары

1. Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлуларына доктааткан тус чер бот-башкарылганын эргелерин кызыгаарлап болбас.

2. Хамаатыларнын дорт күлөп-соруун езугаар хүлээп алган шийтирлерин, тус чер бот-башкарылга органнынын болгаш тус чер бот-башкарылганын албан-дужаалдыг кижилерин оларнын бүрүн эргелеринге дүүштүр хүлээп алган шийтирлерин оларнын организа-эрге-хоойлу хевир хамаарылга чокка муниципалдыг тургузугнун девискээринде турар бугурулгелер, албан черлери болгаш организациялар, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылга органны болгаш хамаатылар ыяал-ла күөсөдир укуржуп.

3. Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганы суд камгалалын алырынга, күрүнө эрге-чагырганын органнын шийтирлеринин түннелинде тургустунган немелде чарыгдалдарны эгидер укуржуп.

131 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органны

АГАР САҢИЙВЫС: №033810400000010000 АЖЕ ОАО Балк "Тувакредит", Кыргыз ИИН—1701008465; корр сч 30101810000000000729 БИК 0439304729.

Солтүс Россия Федерациясынын Парлакта болгаш массалыг информатсия чепсиктеринин талазы-биле хоолжулудулаазын чорудулаагызга контроль болгаш бүрүктелгенин Тыва девискээргэ эргелелиге бүрүктелгенин.

Бүрүктелгенин дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлакта болгаш информатсия куркомитетинин типографиязынга парлаан (Кызыл, Штеинион-Кривченко, — 1).

Солтүдүк парламенттин материалдарын авторларынчкы болгалдыр редакцияны туружу-биле дуушейин барып болур Аялгындыг сандары болгаш еске-лаа фактылары, дыйналдылары дээш авторлар соттары харыялаар.